

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 42 (17371)

2007 чылдың
апрель 5,
четверг

Номерни парлаагаже
дужааганы:
график езугаар – 221.00,
херек кырында – 17.00
Садар өртээ 4 рубль.

Интернеттен

ОРУКТАРНЫ ЧААРТЫР, КӨВҮРҮГНҮ ТУДАР

Республиканың Орук агентилели үш объектиге инвестицияларның барымдаазының техниктиг көргүзүлгелерин бадылаарының дугайында доктаалды төлөвилелдерин кириген.

Вторникте болуп эрткен Чазак хуралында Хандагайты – Күрүне кызыгаары болгаш Кызыл хоорайдан Каа-Хем суурга чедир автомобиль харысалга чок хөделишкннериниң ужуң республикада тургустунуп келген чидиг политик-экономиктиг байдалбиле холбаштыр Силерге кыйгырыг салыр ужура таварыштывыс.

Россия Федерациязының Президентизинге, РФ-тиң Чиңгине прокурорунга, РФ-тиң Дээди судунун Даргазынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатарының А Ж Ы К К Ы Й Г Ы Р Ы Ы

Хүндүлүг Владимир Владимирович, Юрий Яковлевич, Вячеслав Михайлович!

Бистер, Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттары, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның регионалдыг салбырының кежигүннери В.Оюнга удурткан «Россияның амыдырал партиясы» политиктиг партияның регионалдыг салбырының кежигүннери болуп депутаттарының кара өжегерээн күткүп үндүргөн харысалга чок хөделишкннериниң ужуң республикада тургустунуп келген чидиг политик-экономиктиг байдалбиле холбаштыр Силерге кыйгырыг салыр ужура таварыштывыс.

Республикага социал дүшкүрлүг чорукту чидиглендирер курсту чепсек кылып алгаш, Россияның амыдырал партиязының тус черде салбырының хартаачылары 2006 чылдың октябрь 8-те эрткен соңгулдаларның соон дарый бадылаашкыннарның түңнелдери-биле чөпшээрешпейн турарын чылдак кылып алгаш, республиканың хоойлужудулга органының ажылын бойкоттаар кампанияны калбарткан. РАП-тан депутаттарының ажылга келбейн турарының түңнелинде Хоойлужудулга палатазының органназастыг хуралы амдыгаа дээр эртпейн туруп берген. Бойкоттун түңнелинде Тыва Республиканың 2007 чылда бюджетти чок болуп турар, ындыг чүүл ооң экономиктиг хөгжүлдизинге багай салдарлыг болуп, ниитилелде дүшкүрленишкнни чидиглендирип турар.

Массалыг информация чепсектерин ажыглап алгаш, РАП-тан депутаттар оларның хөделишкннериниң сорулгазы болза, парламенттиге хөй үнүг болурун чаалап алыры база боттарының талалакчыларының эрге-ажыына республикага эрге-чагырганы үлежери болуп дээрзин чажырбайн турарлар. Ол-ла сорулга-биле олар митингилерни, пикеттерни, аш чарлаашкыннарны болаш өске-даа күш дөгээр арга-хоргаларны организастап тургаш, эрге-чагырганы күүсекчи болгаш өске-даа органнарынга базышкын кылып хөй санныг оралдажышкыннарны кылганнар. Бир харааданчыг чүүл чүл дизе, «Чаңгыс демниг Россияның» удурланыкчыларының хөделишкннери республиканың суд орган-

рүгнүң тудуунун техниктиг көргүзүлгелерин бадылаан.

УРУГЛАР САДТАРЫ ДЭЭШ КОМПЕНСАЦИЯ

ТР-ниң Өөредилге яамызының дыңнады-биле алырга, школа бетиниң өөредилгезиниң кол ниити-биле программазын боттандырып турар уруглар садтары дээш ада-иелерниң төлевириниң кезик-чамдызынга компенсациялап төлээринге 2007 чылдың I кварталының субвенциялары бо хүннерде Тывада чедип келген. Кожууннарже 5 млн. 660,7 мун, Кызыл хоорайже – 4 млн. 48,5 мун, Ак-Довурак хоорайже – 550,3 мун рубльди чоргузары көрдүнүп турар.

ЧАМДЫК ЧЕРПЕРГЕ ҮЕР ХАПАВЫ БОЛУП БОЛУР

Тываның гидрометеорология болгаш долгандыр турар хүрээлелди шинчилээр республика төвүнүң сан-медээзи-биле алырга, Тываның девискээринге бо кыжын чагган хар ортумак деңгелдиг болган, үер бетиниң үезинде хар курлавырларының нормазы баш

бурунгаар көргүзүлгелер-биле 60-дан 110 хуу болуп турар.

2006 чылга деңгээрге бо чылын харның кылыны ортумак деңгелдиг, ынчалза-даа Чеди-Хөл, Би-Хем болгаш Каа-Хем кожууннарда база Кызыл хоорайда норма-чижектен 19 хуу бедип болуп турар.

Үер байдалы апрельдин төңчүзүндө – майның бирги чартында тургустунуп болур. Агаарның температуразы чоорту бедир, хар деңгески эриир база дош өй-тап бадар болза, тус чер хемчээлдиг онза байдалдар болбас. Ынчалзажок Кызыл, Каа-Хем болгаш Таңды кожууннарның девискээринге, а ол ышкаш Кызыл хоорайга онза байдалдарның

айыылы тургустунуп болур. 11 мун кижичурттакчы чоннуг 4,78 дөрбелчин километр ниити шөлдүг 11 чурттакчылыг пунктунун чурталга секторунун кезик-чамдызы сугга алзып болур. Үер халавының чедирип болгу дег когаралының ниити түңү 50 ажыг миллион рубль.

КАДАГААТЫ ХАМААТЫЛАР ЭМЧИ ШИНЧИЛГЕЗИН ЭРТЕР

Оралакчы премьер Александр Брокерттиң даргалап эрттиргени Чазак хуралына хамаарышкан бүгү структураларга бүгү кадагааты хамаатыларның болгаш хамааты эрге-байдалы чок кижилерниң эмчи шинчилгезин хандыраарын хүлээдирип турар доктаалды хүлээп алган.

Моон соңгаар олар 6 нозолоттуг хевирлерге: ВИЧ-инфекцияга, лепрага, өкпе аарына, паш аарына, хламидийлиг лимфогранулемага (шээр аарыг), шанкроидке эмчи шинчилгезин эртер.

Эмчи шинчилгезин чурумчудары база сайзыраңгайжыдары-биле Кадык камгалам яамызының, Россияның хереглекчилер хайгааралының база Федералдыг миграция албанының Тывада килдиниң сырый ажылдаары көрдүнгөн.

Россияның хереглекчилер хайгааралының Тывада салбырының удурткучу Любовь Ооржактың дыңнатканы-биле алырга, апрель 1-ниң байдалы-биле Тывада турар чериниң аайы-биле 818 кадагааты хамаатылары болгаш хамааты эрге-байдалы чок кижилерни четта тургускан, оларның иштинде чоокку даштыкы чуртардан келгеннериниң саны 361. 53 кадагааты хамааты ажылдаар чөпшээрелдиг, оларның 24-ү ниитиниң кеменилгезиниң, 15-жи садыгның бүдүрүлгелеринде ажылдап турар.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының К Ы Й Г Ы Р Ы Ы

Хүндүлүг Владимир Владимирович! Бистер, Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Төлээлекчилер палатазының депутаттары, Силерге республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң – Тыва Республиканың Чазааның Даргазының томуйлаашкынынга хамаарыштыр кыйгырыг кирип тур бис. Республиканың келир өйгү удурткучуунун кандидатуразының шилжилгези-биле холбашкан айтырыг аажок нарын болгаш кичээңгейлиг база бодамчалыг сайгарылганы негээр дээрзин билеп турар бис. Чүге дизе, Федерация субъектизиниң баштычына кымның ам томуйладырындан төңчү түңнелде чүгле бистиң республиканың эвес, а ниитизи-биле Россияның келир үези хамааржыр болгай.

Бистиң үзөл-көрүжүмүс-биле алырга, республиканың Чазааның амгы Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржактың кандидатуразы эң-не төлептиг. Ол – экономист эртемниг, Москваың К. Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязының доозукчузу, практиктиг ажылга канчаар-даа аажок арга-дуржулгалыг, республиканың хөгжүлдизинге улуг үлүг-хуузу кириген кижичи. Ол дээрге салым-чаяанныг эргелел-башкарыкчы, бедик класстың профессионалы, мерген политик, угаанныг болгаш идегелдиг кижичи-дир. 90 чылдарның эгезинде республикага националдар аразының харылзаалары чидигленген үеде ынчан Тываның Президентизинге соңгуткан Ш.Д. Ооржактың ачызында регионга политиктиг байдалды турумчудуп шыдаан. Ооң шудургу чоруунун ачызында ниити өртээ 98 млрд. рубль болуп турар Курагино—Кызыл демир-орук тудуунга болгаш Элегесте кокстуг хөмүр-даштың мөөң чыдымын казып тыварынга инвестициялар кирериниң талазы-биле кончуг чугула шиитпирлер хүлээп алдынган. Ол ышкаш Тыва Республиканың Тожу кожуунун девискээринде Кызыл-Таштыгның полиметаллдыг мөөң чыдымын шингээдириңиң талазы-биле Кыдаттың «Лунсин» дээр курлавырлар шингээдири бүгү-делегей корпорациязы-биле, ооң Новосибирск хоорайда адыр компаниязы – «Лунсин» КХН-биле инвестиция дугур-

жулгазын чарган, инвестицияларның ниити түңү 206 млн. АКШ-тың доллары болуп турар. Бо чылдың апрельде «Тардан-голд» компания кадагааты инвесторларны кириштирип тура, рудалыг алдыны болбаазырадырының талазы-биле фабриканы ажылгалга кирип турар. «Норильский никель» даг-металлургия комбинаты-биле Ак-Сугнун чөс-молибден мөөң чыдымын казып тыварының талазы-биле кады ажыл эгелээн. Тыва Республиканың чурттакчылыг черлериниң болгаш муниципалдыг тургузуларының социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң комплекстиг программаларын ажылдап кылган болгаш хүлээп алган. 2020 чылга чедир республиканың хөгжүлдэ стратегиязының ажылдап кылышкыны дозулган.

Россий-даа, кадагааты-даа инвесторларга республикага төлөвилелди чедишкнниг боттандыраарының кол магадылалы республиканың баштыңы Ш.Д. Ооржак болуп турар. Ылап-ла ооң-биле олар кады ажылдажырынга белең, ылап-ла аңаа олар бүзүрээрлер.

Бистиң тыва парламентивис – ийи палаталыг, Чазак Даргазының кандидатуразын бадылаарының чорудулгазы ийи палатаның кады хуралына эртер, аңаа кандидатураны сайгарып көөр болгаш депутаттарының хөй бадылаашкыны-биле – Хоойлужудулга палатазының 32 депутатының 17-ден эвээш эвези база Төлээлекчилер палатазының 130 депутатының 66-зындан эвээш эвези бадылаан турда, бадылаар. Амгы үеде Төлээлекчилер палатазының 127 депутаты соңгуткан, олар доктаамал эвес байдалда ажылдап турар, депутаттарының барык хөй кезин амгы үеде республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң албан-дужаалына Ш.Д. Ооржак соңгуткан турар ужурулг дээрзинге быжы-биле бүзүрелдиг болгаш чүгле ооң кандидатуразы дээш принципалды-биле бадылаар бис.

Хүндүктел-биле,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының
ийги чыыжының Төлээлекчилер
палатазының депутаттары
Шунту 81 кижичи ат салган.

(Уланчызы 2-ги арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ынчангаш, биске республиканың Дээди суду болгаш Прокуратуразы политикаже идекпейли-биле киржип, Россияның амыдырал партиязының хартаачыларын херек кырында деткип, оларны өнөмчидип база «Чаңгыс демниг Россиядан» депутаттарның ажил-чорудулгазынга шаптыктап турар деп шуут-ла үндезилеттинген чүүл медреселге кирер-дир. Мындыг байдалдарда кандыг-чүү хоойлу сагылгазының, күрүне эрге-чагырга органнарының боттук болгаш хамаарылга чок чоруунун, регионда политиктиг болгаш социал-экономика турму чоруктун дугайында чугаалаан-даа ажыы чок.

Бистер РАП-тың төлээлеринин контрольдап турары массалыг информация чепсектеринде В.Оюну Тува Республиканың Улуг Хуралының ийги чыгызынын

Ондар А.Н., Ондар Э.Ш., Деге Р.Д., Самойленко И.П., Салчак Ю.Ш., Доржу Э.Ю., Ооржак Д.Д., Монгуш Р.С., Ооржак А.Ш., Куулар Т.Б., Хайманова Р.Н., Ондар О.Х., Хөлчүкпа С.К., Монгуш С.С.Б.

Ш.КАРА-ООЛДУҢ КАНДИДАТУРАЗЫН КИИРГЕН

Владимир Путин Тува Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга болгаш Төлээлекчилер палатазынга Шолбан Кара-оолдун кандидатуразын республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин аңаа тыпсыры-биле чугаалажып көөр кылдыр кириген.

Кандидатураны 1999 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлел) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптеринин дугайында» № 184-ФХ Федералдыг хоойлунун 18 чүүлүнге дүүштүр кириген.

«Россияның Президентизи» деп албан өзунүң сайтызы.

Сөөлгү чылдарда массалыг информация чепсектеринде аныктарның патриотчу кижизидилгезинге тураскааткан чүүлдер хөйү-биле үнүп турар. Федералдыг болгаш регион чөргөлүг политиктиг болгаш хөй-ниити ажилдакчылары бодунун төрзэн чурту дээш чоргаарланып чоруур болгаш херек апарган үеде ооң камгалалына киржир арга-шинектиг амгы школачыларның болгаш студентилеринин салгалын тургузар ол ажилдың чугулазын ам-на биле бергеннер.

Россияга эң-не берге болгаш коргунчуг чылдарда полководчуларның, командирлеринин, а ол ышкаш бөдүүн солдаттарның маадырлыг болгаш карак кызыл чоруу чурттуң хамаарышпас болгаш девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн чоруун, дайзынын эжелекчи аспаандан болгаш кулданышыкынындан ону эжелей чурттаан чоннарның хосталгазын камгалал арттырган.

Амгы аныктарга кым үлегер бооп чоруур? Төрзэн чурттуң менди-чаагай чоруунга бодунун амыдыралын тураскааткан бистин хоочуннарымыс болбайн канчаар. Шак ындыг кижилеринин бирээзинге Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тува Республика талазы-биле эргелелинин хоочуну, халажылгада подполковник Маадыр-оол Сүрүнүвич Даргаттың хамаарыштырып болур. Ол бо хонуктарда 60 харлаан.

Маадыр-оол Сүрүнүвич 1947 чылда Эрзин суурга арат өг-бүлеге төрүттүнген. Чурттуң муруну чүгүндө ужу-кыды көзүлбес ховуларга чаш назыны эрткен оолга амыр эвес, ынчалза-даа Ада-чурттуң камгалакчызынын солун салым-чолу онаажырын кым билген деп?

Эрзин ортумак школазын дооскаш, Маадыр-оол Сүрүнүвич 1966-1969 чылдарда Германияда совет шериглер бөлүүнүн харылза батальонунга дарый шериг хулээлгезин эрттирген. Шеригден халашкаш, элзэн үе иштинде БАЛКЭ Эрзин райкомунга чолаачылап ажилдаан. 1971 чылда офицерлеринин ийи ай хуусаалыг чылдазын эрткеш, мотоадыгчылар взвонун командирини мергежилди чедип алгаш, төрзэн школазынга шериг херзенин башкызы болуп ажилдап эгелзэн. Ол баш-

Хоойлужудулга палатазының даргазынын албан-дужаалына сумелзэн дээрзинин дугайында билдингир-ле меге информацияны таратканының фактызынга хорадап тур бис. Кандыг-даа байдалдарда Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының спикеринин албан-дужаалына В.Оюнун кандидатуразы дээш бадылавазыны медегелеп тур бис. Ол күрүне эрга-чагыргазының органы баштаар байтык, ооң кемниг ажил-чорудулгазын суд бамыт-каанда, кеземче харысалгазынга онаажыр ужурлуг.

Тува Республикада тургустунуп келген байдалче холгаарлап киржип база ону дүрген шийтпирлээри-биле РФ-тин Чиңгине Прокуратуразының, Дээди судунун болгаш РФ-тин Президент Администрациязының төлээлери-биле амы-хууда ужуражылганы организастаарын Силерден диледивис.

ТУВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тува Республиканың хоорайларынга болгаш чурттакчылыг черлеринге санитарлыг арыглал болгаш чаагайжыдылга кылыр суботниктерни эрттирер дугайында

2007 чылдың март 26 № 393 Кызыл хоорай

Тува Республиканың чурттакчылыг черлеринин девискээрлеринге санитарлыг арыглал кылыр сорулга-биле Тува Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тува Республиканың чурттакчылыг черлеринин девискээрлеринге санитарлыг арыглал кылыр суботниктерни 2007 чылдың апрель 6, 13, 20, 27 хүннеринде эрттирер.

2. Чурттакчылыг черлеринин девискээрлеринге санитарлыг

арыглал кылыр суботниктерни организастаар талазы-биле мында капсырган республика штанының составын бадылаар.

3. Муниципалдыг тургузулгар чагыргаларынын удуртукчуларынга сумелээри болза:

— чогуур чурттакчылыг черлеринин девискээрлеринге санитарлыг арыглал кылыр суботниктерни тургузар болгаш оларны организастыг эрттирерин хандыраар;

— кылдынган ажил дуга-

йында отчеттарны неделясында Тува Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агый агентилелинге кириер.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тува Республиканың Тудуг, чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агый яамызынга дагзыр.

Тува Республиканың Чазаның 2007 чылдың март 26-да № 393 доктаалы-биле бадылаан

Тува Республиканың хоорайларынга болгаш чурттакчылыг черлеринге санитарлыг арыглал болгаш чаагайжыдылга кылыр айларны болгаш суботниктерни эрттирерин организастаар республика штанының СОСТАВЫ

Свинцов А.Б. – Тува Республиканың тудуг, чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агый-ыйны сайыды, удуртукчузу;

Кенден О.В. – Тува Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агый агентилелинин директору, удуртукчунун оралакчызы;

Грейсеров И.Ю. – Кызыл хоорайның мэринин бирги оралакчызы, удуртукчунун оралакчызы (дугурушканын езугаар);

Байкалов С.К. – «Бистин бажынывыс» МУБ-тун директору (дугурушканын езугаар);

Годяева Е.Я. – Кызыл хоорайның мэриязының чурттаар оран-сава-коммунал ажил-агыйны реформалаар килдизинин начальниги (дугурушканын езугаар);

Делег А.М. – Тува Республиканың энергетика,

транспорт, харылза болгаш орук ажил-агыйынын сайыдынын оралакчызы;

Долмажап В.С. – Тува Республиканың Чазак Аппарадынын экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезинин эргелелинин килдис начальниги;

Манын-оол М.М. – «Кызылспецсервис» МУБ-тун директору (дугурушканын езугаар);

Ооржак А.Б. – «Коммунальщик» ХУБ-тун директору;

Ремизов В.Н. – Тува Республиканың Чурттаар оран-сава болгаш коммунал ажил-агый агентилелинин директорунун оралакчызы (дугурушканын езугаар);

Чаж-оол В.С. – Тува Республиканың Чонну ажилга хаара тудар күрүне албанынын агентилелинин директору.

Күрүне кызыгаарының камгалалына тураскааткан амыдырал

кылап ажилдавышаан, Кызылда күрүнең педагогика институтунун бойдус-география факультетин бот-өөредилге-биле 1978 чылда доозар.

Юбиларның бодунун бодалы-биле алырга, 1978 чыл ооң салым-чолунга төөгүлүг чыл болган – чүге дизе, оон эгелзэш, Маадыр-оол Сүрүнүвичинин амыдыралы чаңгыс чүүлге – Күрүне кызыгаарының оперативтиг камгалалына чагырткан. Ол чылын Маадыр-оол Сүрүнүвичини ССРЭ-ниң Күрүнең Айыыл чок чорук комитетинин кызыгаар шерининин офицер составынын кадрды кылдыр кири санаан болгаш, профессионал белеткелди эрттери-биле Дээди кызыгаар-командылап курстартырып кызыгаарының оперативтиг камгалалына чагырткан. Ол чылын Маадыр-оол Сүрүнүвичини ССРЭ-ниң Күрүнең Айыыл чок чорук комитетинин (КАК-тын) Забайкал кызыгаар округунун Кызыгаар отрядының килдизинин офицеринин албан-дужаалына томуйлаткан.

М.С.Даргаттын сактып турары-биле алырга, ол үеде бистин республикага турган кызыгаар шериглеринин шериг кеззэнге тывалар барык чок турган. Оон, анык лейтенантыдан аңгыда, кызыгаар отрядында чүгле майор Кара-оол Божурович Оюн албан эрттирип турган. Алма-Атанын

хөй-хөй черлерде транспорт харылзаазы шуут чок турган, ынчангаш чамдык черлерге вертолет азы аът-биле, а чамдыкта мырынай ийи буду-биле кылаштап чедип чораан. Ынчалза-даа, чеже-даа бергелер турза, Тыванын болгаш Даг-Алтайның кончуг чараш черлеринге чедер аргалыг болганынга өөрүп олурар.

Маадыр-оол Сүрүнүвич аңгы-аңгы харысалгалыг албан-дужаалдарга: байысаалга талазы-биле офицерге, улуг офицерге, Кызыгаар отрядының килдизинин начальнигинин оралакчызынга томуйладып чораан. Ажилдың бүгү улаштарынга бодун ажилы билер, шалыпкын ажилдакчы кылдыр көргүскен.

1993 чылда М.С.Даргат Тува

биле, «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринин 70 чылы», «Төлөптиг күш-ажылы дээш» медалдар-биле, «Кызыгаар шерининин тулган ажилдакчызы» херек демдээниң 1-ги болгаш 2-ги чергелери-биле, «ССРЭ-ниң КАК-тын Кызыгаар шерининин 70 чылы» херек демдээ-биле шаңнаткан.

Шериг албанынын үезинде Маадыр-оол Сүрүнүвич дыка хөй өөреникчилерни – салым-чаяныг болгаш төлөптиг офицерлерни кижизиткен. Оларның аразында кызыгаар отрядында килдис начальниги чораан полковник Владимир Сергеевич Комбу, амгы үеде Россияның ФАА-ның Бурят Республика биле Чита облазы талазы-биле кызыгаар эргеле-

Республиканың Айыыл чок чорук яамызынга (амгы үеде – Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тува Республика талазы-биле эргелели) албан эрттирери-биле шилчип келгеш, ажилының аайы-биле күрүне кызыгаарының оперативтиг камгалалынын болгаш контрабанда-биле демисел айтырылганын харыылап эгелзэн. 1996 чылда хоочунну шериг албанынга турарының кыдыкы назыны четкени-биле айыыл чок черинин органнарының курлавырынче халаан, эргелелдин коллективин ону хүндүлүг дыштанылгаже үдзэн.

М.С.Даргат хөй чылдарда албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келгени база ажилында чедип алган эки түңнелдери дээш кызыгаар отрядынын болгаш Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тува Республика талазы-биле эргелелинин удуртулгазынын шаңчал-макталдарын чаңгыс эвес удаа ап чораан. Ол «ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарының камгалалына шылгараңгай чоруу дээш» медаль-биле, «Тулган эки албаны дээш» медальдын 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү чергелери-

линде килдис начальнигинин албан-дужаалын ээлеп турар полковник Сергек Сандыкович Шахтар бар.

Юбилар хүндүлүг дыштанылгезинде чалгаарап олурар чайы чок. Маадыр-оол Сүрүнүвич Россияның ФАА-ның Тува Республика талазы-биле эргелелинин хоочуннар организациязынын ажилына идекпейлиг киржип турар. Ону ажилдакчыларның мергежил белеткелинин кичээлдеринче чаладыршаан. Бодунун улуг арга-дуржулазын чекистерин анык салгалына дамчыдып берип чоруур кижини.

М.С.Даргаттын чугаазы-биле алырга, ол «идегелдиг тыл» чок турган болза, бодун албан-хүлээлгезинге бүрүнү-биле тураскаадып шыдавас турган. Ооң ажил-амыдыралынын дургузунда бүгү-ле таарымчалыг байдалды өөнүн ишти Анна Борисовна тургузуп келген. М.С. биле А.Б.Даргаттар оларга дөрт уйнуку сөңнзэн төлөптиг ийи төлдү өстүргеннер. Силерге аас-кежикти, кадыкшылды болгаш узун назынны күзедивис, Маадыр-оол Сүрүнүвич!

Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанынын Тува Республика талазы-биле эргелелинин хөй-ниити-биле харылзаа бөлүк.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазында: «Төгерик стол»

№131 ФЕДЕРАЛДЫГ ХООЙЛУНУҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээкчилер палатазы Эрзин, Тес-Хем кожууннарда «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында» Федералдыг хойулунуң күүселдези кайы хире чоруп турарының талазы-биле «Төгерик столду» эрттиргенин дыңнаткан болгай бис. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д.Монгуш, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның баштыңдары, Төлээлекчилер хуралдарының даргалары А.Д.Кур, С.С. Санчат, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның чагыра даргалары Б.А.Дамдын, В.С.Орус-оол, ТР-ниң сав-хөө сайыдының оралакчызы В.С.Кандан олар аңаа чүве чугаалап, илеткелдерин кылган.

Ооң соонда «Төгерик столду» киржикчилери №131 Федералдыг хойулунуң канчаар күүсеттинип турарына хамаарыштыр санал-оналдарын чугаалап, аргадуржулгазын солушкан, бо чугула херекти боттандырынга таваржып турар бергелерни, оларны канчаар шийтпирлезе чогуур талазы-биле боттарының бодалдарын илереткеннер.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты Шолбан Кыргыс сөс алгаш, №131 Федералдыг хойилу кожууннарда, сумуларга боттары акшаны ажылдап алырынга, бодунуң орулгазын көвүддеринге, ук девискээринин экономиказын хөгжүдеринге, чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидеринге улуг салдарны чедирип турарын эгезинде демдеглээ. Ынчангаш олар бо угла-ныышкын-биле ажылдап турарлар. Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.С.Орус-оолдун суму бүрүзүнде, кожуунда хөй акша-төгерики ажылдап ап болур кандыг курлавырлар барыл, оларны кайы хире ажыглап турарын ханы сайгарып, анализтеп көөр, оларга ажыл-ишти моон сонгаар канчаар эки организастаарын өөренип дугайында саналын ол чүлдүгүнүп деткээ. Бир эвес шак ынчаар ажылдаар болза, хөй орулганы кирип ап болур, тодуг-догаа чурттап болурун айткан.

Оон ыңай оратор кызыгаар айттырын чогумчалыг шийтпирлээринче, кожавыс Моол-биле садыглажыышкынны улам экижидер хемчеглерни алырын саналдаан.

№131 Федералдыг хойилу дээрге суму, суур, кожуун бүрүзүнге чүнү кылырын, тодаргайлаарга экономика, саң-хөө, кадрлар болгаш өске-даа айттыгыларны канчаар шийтпирлээрин тодаргай бижээп кончуг чугула документ болуп турар, ону чамдык суму чагыргаларының даргалары, тус черлерниң депутаттары эки билбейн турарын депутат шүгүмчүлээ. Бо Хойилу хандыр эки өөренирин, сайгарарын сүмелээш, ону амыдыралга боттандыраар дээш депутаттар, даргалар бир демниг үре-түнелди ажылдаарынче Шолбан Кыргыс кыйгырган.

Төлээлекчилер палатазының эрттирип турары «Төгерик стол» №131 Федералдыг хойилу күүседиринге улуг деткимче,

билдинмес айттыгыларны билип алырынга дузалаарын Эрзин кожуунуң Нарын сумузуңуң баштыңы Чулунатор Даака саналынга демдеглээ. Суму чагыргазы бодунуң орулгазын көвүдедир, акша ажылдап алыр дээш элээн хемчеглерни ап турар, ыңдыг-даа болза үндүрүг чыылдазында чамдык бергелер бар. Сумунуң девискээринде каайлы чери, кызыгаар заставазы болгаш өске-даа организациялар үндүрүг төлөвийн келгенин ол хомудаан, ооң чылдагааннарнын тайылбырлаан. Транспорттан кирип турар үндүрүгү тус черниң бодунуң ажылгалына арттырарын ол саналдаан, бир эвес ынчаар шийтпирлээр болза, ооң чыылдазы экижидерин айткан. Үндүрүглерден кирип турар акша-төгерики хөй нуруузуң сумунуң бодунга арттырары ажыктыын ол саналынга чугаалаан, ынчан ону чыырынга суму чагыргазының сонургалы улгадыр, ооң бурунгаар сайзыралынга кирген хөреңги деткимче болур.

Ч.Дакааның шийтпирлеп чадап турар айттыгыларын канчаар чорударына ТР-ниң саң-хөө сайыдының оралакчызы В.Кандан чедирип тайылбырын берген. Оларны шуптузуң суму чагыргазы боду шийтпирлеп алыр аргалары бар болган.

Эрзин сумузуңуң баштыңы Чамзын Сендажы сөс алгаш, кожуун төвүнүн оруктары үрелгенин, суурну тударының чингине планын тургузары чугула болу бергенин, эрги электри чагыларын чаартырынга, чурталга-коммунал ажыл-агыйының ажыл-херээн экижидеринин айттыгыларына доктаагаш, бо бүгүнү кылырынга эвээш эвес акша-көпөөк херек болуп турарын чугаалаан. Ындыг хөреңги сумуда чок, чоннуң ажыл-ижинге, амыдыралына чугула айттыгыларын шийтпирлээринге дуза херек болуп турарын дыңнаткан.

Бо суму баштыңына Валентина Кандан суурну тударының эрги чингине планын турган, ам-даа бар, ону тывар хемчегни алырын, кайы бүдүрүлгени септээринге, чаартырынга, дериг-херекселдер садып алырынга чеже хире акша херегин суму бодунуң бюджетинге баш бурунгаар кирип алырын, коммунал ажыл-агый чери акшаны ажылдап алырының дээштиг хемчеглерин алырын сүмелээп. Ылаңгыя коммунал

ажыл-агыйы чоннуң хүн бүрү хереглээр чүүлдерни өөренип көрүп тургаш, оларны бүдүрер хемчеглерни алырын саналдаан.

Муниципалитет дээрге, күрүне эрге-чагырга органны-биле ден эргелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойилу-дулга палатазының депутаты Юрий Салчак саналының эгезинде чыылганнарда дыңнаткаш, амыдыралга кончуг чугула №131 Федералдыг хойилу амыдыралга боттандыраар дээш оларның чорудуп турар ажыл-чорудулганын чугаалаан. Муниципалдыг тургузуларның акша-хөреңгизин, орулгазы эвээш болуп турарындан боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чедир шийтпирлээр арга-шинээ шоолуг эвес, ынчангаш хойилу чогумчалыг боттандыраар хемчеглерни ап шыдавайн турар. Мону барымдаалап көргөш, Чазактын талазындан эрге-чагырганың бо органныга доктаамал дуза чедирерин күзээп. Чүге дээрге көдээни хөгжүдер, ооң чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидер сорулга салдынган болганда, деткимче херек болуп турар.

№131 Федералдыг хойилуң негелделеринге дүүштүр кожууннар, сумулар чагыргалары, оларның удуртукчулары кончуг сонургалдыг, бот-идекейлиг, чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын депутат саналдаан. Сумуга, кожуунга хамааржыр айттыгыларын боттары шийтпирлээр, акша-төгерики боттары ажылдап алыр болу бергенде ынчаар ажылдаваас болза хоржок, кым-даа ону кылып бербес. Сумуларның, кожууннарның Төлээлекчилер хуралдары, оларның депутаттары тус черге тааржыр хойилуларны ажылдап кылыр талазы-биле чогаадыкчы езу-биле алырын ол саналдаан.

Тес-Хем кожуунуң Чыргалаңды сумузуңуң баштыңы Лина Балдан суму чагыргазы №131 Федералдыг хойилу күүседиринин белеткел ажылдарын чорударына ТР-ниң Чазак улуг дузаны чедиргенин демдеглээш, Хойилу амыдыралга боттандыраар дээш кылып чорудуп турар ажыл-чорудулганын чыылганнарда таныштырган. Хойилуга дүүштүр чамдык ажыл-херекти кылып турар, ыңдыг-даа болза боттун хөреңгизин чедиргенинден суурнуң чаагайжыдылгазы, кудумчуларны чырыдары, штатка немей ажылчынарны хүлээп алыры болгаш өске-даа чүүлдер кылдырмайн келгенин чугаалаан. Суму бюджетин бодунуң арга-шинээ-биле тургускаш чорудуптарга, үстүнде удуртур орган ында санчургайларны өскерттип турарына таарзынмазын илереткеш, суму бюджетин чүгле боду тургузары чогумчалыын айткан. Мал ажылы болгаш чер ажылгалы сумунуң кол орулга кирип алыр адырлары болганда, олардан үндүрүглер чыып алырының системазын эки-

жидерин ол саналынга айткан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Юрий Тыт-оол санал бергеш, амгы үеде республиканың сумулар, кожууннар чагыргалары мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдерни амыдыралга боттандыраар, малдың баш санын өстүрер, уксаазын экижидер, чер ажылының үнүш-дүжүткүрүн бедидер дээш улуг хемчээлдиг ажыл-херекти кылып, чедимчелиг болуп турарын чугаалаан. Мал болгаш чер ажылын хөгжүдеринче сөөлгү үеде улуг кичээнгейни салган, бо чугула херекти чедимчинин боттандыраары-биле үндүрүглер төлээринден хостаар дугайында хойилудан депутаттар чогаадып кылгаш, РФ-тин Федерация Чөвүлелинче болгаш Күрүне Думазынче кирип дугайында комитет даргазы саналдаан. Шак ыңдыг эгелекчи хойилу чогаадып болур эрге байдал депутаттарда бар. Тываның мал болгаш черден төлөп турар үндүрүгүнү түңү хөй эвес, ооң-биле Россия чөпшээрэжи болур аргалыг дээрзинге ол бодунуң бүзүрелин илереткен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың Муниципалдыг тургузулар чөвүлелин даргазы Владимир Монгуш «Төгерик столду» ажылына киришкен болгаш чүве чугаалаан. Баштай ол бодунуң допчу намдарын чыылганнарда таныштырган. Арга-дуржулга солчулгазы ажыл-херекте чаа чүүлдерни билип алырынга, оларны амыдыралга ажылгаарына кончуг чугулазын ол чогаазына демдеглээш, бо эртип турар «Төгерик столга» болган ажык чугаа, сайгарылга сумуларның, кожууннарның удуртукчуларына, депутаттарына моон сонгаар ажылдаарына улуг дуза болурун айткан. Ол Новосибирскиге, Кыдатка болгаш өске-даа хоорайларга, чурттарга арга-дуржулга солчул чоранын чыылганнарда чугаалап берген. Каяа-даа баарга кижилер ук черин бодунга хөй орулганы бээр кандыг-ла-бир чаа, ажыктыг бүдүрүлгени чогаадып кылып алган болурун магадаан. Кыдаттар кижиз азыраар, аңаа артык көпөөк бээр хөңү чогуң, олар улустун ажылдаарына таарымчалыг байдалды тургузуп бээрин, ынчан олар боттарының өңчүзү-биле бүдүрүкчүлүг ажылдаарын, тодуг-догаа, бай амыдырай бээрин ол чыылганнарда таныштырган. Бистер, тывалар, шак ыңдыг ажыктыг биче бүдүрүлгелерни кайы-даа сумуга, кожуунга кылып ап болурун бүгү аргалары болгаш курлавырлары барын демдеглээп.

Тыва Республика мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдерни амыдыралга боттандыраар дээш эвээш эвес ажыл-херекти

кылган, оларның дыка хөй шаңнал-макталга четкен. Бо ажылды улам сайзырадыр хемчеглерни ап турар.

№131 Федералдыг хойилу амыдыралга боттандырып турарына В.Монгуш доктаагаш, бо талазы-биле кылдынып турар чүүлдер бар-даа болза, чедир кылдырмайн турар, шийтпирлээр ужурулг ажыл-херектер барын чугаалаан. Ылаңгыя чер, өңчү-хөреңги, үндүрүглер, оруктар, кадрлар белеткели болгаш өске-даа айттыгылар талазы-биле кылыр чүүлдер эвээш эвес. Тыва Республика байлак, ажыглап болур курлавырлар кайы-даа сумунуң, кожуунуң девискээринде хөй, муниципалдыг тургузулар бир демниг ажылдап тургаш, оларны шийтпирлээр алыр, ажыгалга кирип №131 Федералдыг хойилу күүседир дээштиг хемчеглерни алырын ол чугула деп санаан.

«Төгерик столду» киржикчилери «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында» №131 Федералдыг хойилуда айткан сумуларның, кожууннарның күүседир ужурулг ажыл-херектерин амгы үеде амыдыралда канчаар боттандырып турарын, кандыг бергелерге таварышканын, чүге дуза, деткимче херегин, моон сонгаар канчаар ажылдаарын чугаалаан. Ажыл-херекти эки организастаарынче, курлавырларны чөптүг ажылгаарынче, боттун орулгазын көвүддеринче, чер-биле ажылды экижидеринче, үндүрүглер чыыр баазаны калбартырынче, ооң чыылдазын чогумчалыг болдуарынче болгаш өске-даа Федералдыг хойилу күүседирде кылыр ужурулг ажылдарга олар кичээнгейни салган. Ынчангаш бо ажык чугаа, сайгарылга Хойилу күүседир дээш моон сонгаар ажылдаарына ажыктыг болганын «Төгерик столду» киржикчилери демдеглээш, мындыг хемчеглерни эрттирип турарын күзээп.

Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д.Монгуш «Төгерик столду» ажылын түңнөп тургаш, чугаа, сайгарылга кончуг ажыктыг, солун болганын демдеглээш, ооң киржикчилеринин сагыш-сеткилин эки билип алганын, айттыгыларын, делеглерни ханы өөренип көрүп тургаш, чоорту шийтпирлээрин, ол дугайында дыңнадырын аазаан. «Төгерик столга» болган саналдарга, сүмелерге үндезилээш, №131 Федералдыг хойилу күүседир талазы-биле рекомендацияны Төлээлекчилер палатазы ажылдап кылыр, ону тардыр. «Төгерик столду» белеткээринге болгаш эрттиреринге улуг дузаны чедиргени дээш Эрзин кожуунуң баштыңы А.Д.Курга, кожуун чагыргазының даргазы Б.А.Дамдынга өөрүп четтиргенин Хонук-оол Доржуевич илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХҮННҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ: медээлер булуңу

Шимчээшкынни кызыгаарлаан

Федералдыг автоорук М-54 «Енисейниң» часкы үеде болуп болур үредээшкыннерден камгалалын болгаш орук шимчээшкынниң айылы чок чоруун хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазак чүк транспортунуң шимчээшкынниң түр кызыгаарлаашкынны апрель 15-тен июнь 1-ге чедир кириген.

Тодаргайлаарга, 10 тоннадан ажыг деңзелиг, чаңгыс каскаттыг автотранспорттуң М-54 «Енисей» федералдыг автоорукчу чорурун хораан, а база ооң-биле чергелештир өзэниң чүгү тургустунган чурумдан ажып турар транспорт херекселдери база хамааржыр.

Пассажирлер аргыштырып турар автобустар, автомобильдер, медицина, ветеринария эм-таңын болгаш дүрген үрелир продукту-

лар, мал чеминиң шупту хевирлериниң база суук газ сөөртүлгезин боттандырып турар автомобильдер түр кызыгаарлаашкынга кирбес. Онзагай байдалда, баш удур берген чагыг езугаар тускай чөпшээрелди М-54 «Енисей» автоорук-биле чорурунга берип турар.

Тес-хемчилер тиилээп

Республика школаларының часкы дыштанылгазының үезинде Тываның күрүне филармониязының концерт залына өөреникчилерниң «Тиилелге салют!» деп

уран чүүл фестивалы болуп эрткен. Ийи хүн – март 30-31-де уламчылаан чидиг демиселдин түңнелинде тиилекчилер илерээп.

1-ги черни Тес-Хем кожуунуң Самагалдай ортумак школазының коллектив ээлээп. Ийиги черде — Кызылдың 9 дугаар музыка-гимназиязы, а үшкү черни Бажың-Алаак ортумак школазы биле Ак-Довурактын профтехучилищениң коллективтери үлешкен.

Уран чүүл фестивалы школаларның шыырак белеткелдин бадыткаан. Ылаңгыя костюмнарны дааратканы болгаш танцыларны тургусканы бедик денелдиг

болганын жюри демдеглээп. Оон аңгыда бо фестивалга школаларның чурум-сагылганынче улуг кичээнгейни угландырган. Концертин көргүскен коллектив даштын автобустарына олурупкаш чоруптарга, төлээни түңнелин манал артып каап турганындан кандыг-даа чурум үрээшкыннери болбаан.

Фестивалга ыраккы Мөңгүн-Тайгадан бээр шупту кожууннар киришкен. Тожу, Кунгуртугунуң школалары келбээниң чылдагааны билдингир, а мыяда Каа-Хем кожуундан келбээни элдептиг. Бистиң корр.

Чоокта чаа көдүс эскертинмес, зоотехник мергежилдик, назымынын хөй кезин Тыванын көдээ ажил-агыйынын явзы-бүрү ажилдарына ак сеткилдиг ажилдап чораан, амгы үеде пенсияда, күш-ажылдың хоочузу, дыка солун кижин-биле чоок таныжар аас-кежик меңээ таварышты. 77 харлыг ол иренин мени кайгадапкан база ооң дугайында солунче бижир кылдыр албадапкан онзагайы — назы-харыга-даа чалынмай, хөй чылда ажилдаан арга-дуржулганын, эртем-шинчилел ажилдарына даянып алгаш, «Хойлар» дугайында кайгамчык солун номун (бо ном ооң 4-кү ному) бижип доозуп турары. Кымыл ол? Хураган-оол Түлүшович Чымба — 1930 чылдың күзүвүнде Улуг-Хем районунун Шагаан-Арыг сумузунун Улуг-Тей деп черге малчын араттар Түлүш Чымба, Аратчидама Чымба оларның өг-бүлезинге эр чагыс оол болуп төрүттүнгөн...

Бичин чорааш-ла чылгы, тебе кадарып, МЧАЭ-ниң (мал, чер ажылынын эштежилге) чаксы, күскү хову ажилдарына бар-ла шаа-биле ада-иезинге дузалажып, үлүүн кирип чорааны амыдыралынын шын оруун шилип алырынга аңаа дөгүм болган.

Ол Улуг-Алаактын эге школазын, Шагаан-Арыг хоорайнын тыва ортумак школазынын сески клазын дооскаш, Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунун ветеринария салбырына өөренип киргеш, ону 1951 чылда дооскаш, Чаа-Хөл кожуунун зооветучастогунун эргелекчизинге томуйлаткан.

1952 чылда Москваның А.К. Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязын өөренип киргеш, 1957 чылда ону чединшинниг дооскан. Ук академияны дооскан соонда, Бай-Тайга кожуунун (ынчан Мөңгүн-Тайга кожууну Бай-Тайгага кадып каан турган) көдээ ажил-агый эргелелинге баштай кол зоотехниктээш, оон ол эргеледин даргазынга үр ажилдаан.

Бай-Тайга (Мөңгүн-Тайга) кожуунун Барыин-Хемчик кожуунга катканынын түннелинде, ол кожуун дүшкен.

Улуг-Хем кожуунун эң улуг совхозу болур Чаа-Хөл суурда «Найырал» совхозунун улуг зоотехниктинге Х.Т. Чымба үш чыл ажилдап чорда, ону Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожуунарынын болгаш Тере-Хөл совхозун харыылаар кожууннар аразынын каттышкан көдээ ажил-агый эргелелин баштай кол зоотехниктинге, оон даргазынга томуйлаан. Ол ажилдап турган үелеринде билер эртемниң аайы-биле малчыннарга, зооветспециалистерге арга-мергежилдин изиг күзели-биле дамчыдып берип, ажилдаан кожуунарынын хөй-ниити болгаш политиктиг ажил-амыдыралынга идепкейлиг кирип, Бай-Тайга, Тес-Хем районнарынын район Советтеринин улус депутадынга каш удаа сонгуттуруп чораан.

Тыва АССР-ниң мал уксаазын сайзырадыр төп эргеледин кол зоотехниктинге, «Сосновское»

дуржулга станциязынын хөй ажылын сайзырадыр салбырынын эргелекчизинге ажилдаан.

1970-1986 чылдарда Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый продуктуларын садар болгаш ооң шынарын хынаар күрүне инспекциязынын оралакчы даргазынга ажилдаан.

1985 чылда Москваның А.К. Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязынын чанында Дээди өөредилге төвү — көдээ ажил-агый удурткучуларынын институтун ол дооскан.

1986 чылдан эгелеп Тыва АССР-ниң Агроулетпур комплекзиниң «Могер» эртем-шинчилел лабораториязынга улуг эртем ажилдакчызы бооп ажилдаан.

Пенсияже үнген соонда, «Дүк» деп ассоциацияга кол специалисттеп, Кызылдың алгы болгаш кидис идик кылыр заводунга технологтап ажилдаан.

Хураган-оол Түлүшович «Дүк класстакчыларына сүмелер», «Дүк бүдүрүлгези болгаш ооң шынары» болгаш «Тыва АССР-ниң көдээ ажил-агыйынга аренда керээзин нептередири» деп дептерлерниң автору база И.Т. Кызыл-оол, С.С. Сонам оларны «Хойжуларга өөредилге ному» деп өөредилге номунун кол редактору.

«Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйын алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттын эдилекчизи.

Хураган-оол Түлүшовичинин өөнүн ишти Шигжирмаа Савельевна тыва культураның хоочуну амга чедир ол культура төвүнде ажилдавышаан. Улуг огу Юрий Хураган-оолович аңгы өг-бүлеги, хуу ажил-агыйлыг. Улуг уруу Анна Хураган-ооловна даараныр, баш таарар болгаш компьютер талазы-биле программист тускай эртемниг. Бир оол, бир кыстыг. Бичин уруу Алина Хураган-ооловна Бурятиянын хореография училищезин дооскаш, Тываның танцы болгаш ырынын «Саян» аттыг күрүне ансамблинге чээрби ажыг чыл балет артизи бооп ажилдааш, бичин уругларынын

филармониязынын директорунга ажилдап, амгы үеде «Тыва» болгаш «Ураанхай» деп аттарлыг хөөмей-сыгыттын фольклорлуг ансамблиниң директору.

Шигжирмаа Савельевна, Хураган-оол Түлүшович Чымбалар дөрт бичин чаштарның кырган-авазы, кырган-ачазы болгаш олар-

херээ апарган.

Чурт иштинин рынок, садыгларында эъттин бир килограммда өртээ 100 рубль ажып турда, дүктү садып ап турар өртээ 10-20 рубль бооп турар. Ынчангаш дүктен алыр орулга чогуңдан бис каражадал турар бис.

Делегейниң чурттарында хой

девискээринге ол хайнактар агаар-бойдустун аайы-биле демей-ле таарышпас турган...

1950-55 чылдарда колхозтар бут кырынга туруп келген, машина-техниканы күрүмеден садып алыр күш-шыдалдыг апарган.

Тывага көдээ ажил-агыйын сайзырадып, колхоз-совхозтарны

Көдээниң хөөннери

Хойлар болгаш

ны өөредип кижизидеринге үлүг-хуузу кирип чоруурлар. Х.Т. Чымбаның эң кыска бот-намдарын допчулаарга мындыг-дыр.

Ам-на хойлар дугайында.

А чүге ыяап-ла хойлар дугайында? Мында чылдагааннар-ла хөй. Колдуу мал ажил-агыйы сайзыраан бистин республикавыста чүзүн малдарның ниити өзүлдезин Тыва Республиканың күрүне статистиказынын 2006 чылдың январь 1-ниң сан-чурагайлары 409,5 муң хой, 266,8 муң өшкү, 93,9 муң мыйыстыг бода мал, 24,2 муң чылгы мал, 22,4 муң хаван, 1662 баш иви, 144 баш тебе барын көргүскен. Мында эң-не хөйү — хой болуп турарын эскерген боор силер. Бүгү делегейде 1.056.184 муң баш хой санаттынып турар. Оларны диптер аайы-биле чарарга мындыг: Азия дипте — 38,5 хуузу; Африкада — 23,7; Океанияда — 15,5; Европада 13,7; Соңгу-Мурнуу Америкаларда — 1,4 хууну ээлеп турар. Моон алгаш көөрге, эң хөй хой Азия дипте. А бистер ол диптин төвүндө чурттап турар бис. Делегейде бар турган хойларның баш саны сөөлгү он чылда 11,6 хуу кудулап турда, Азия дипте 16,6 хуу өскөн.

Ниити рыноктарда эъттин өртээ дүк өртээден он-чээрби катап өскөн. Ынчангаш дүккүр уксаалыг хойларның баш санын кызырган. Эъткир угланышкынын малдарны эътке хереглээри-биле хөйү өстүрүп эгелээн.

Россияда база бот-догуннаан чурттада хойларның баш санынын эвээжээни даштыкы күрүнелер-биле бир демей. Россияда көдээ ажил-агыйын удуртуп-баштаар системазы өскерлип, колхоз, совхозтар дүшкен. Россияда бар бүгү хойларның чүгле 20-25 хуузу көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде (КУБ-тарда) арткан, а 75-80 хуузу арат-тараачын азы хуузуңда, фермер ажил-агыйларыне шилчээн бооп турар. Ынчангаш хойдан алыр продукцияларны садып-сайгарары хуу кижилерниң боттарынын

эдьиниң бүдүрүлгези болгаш ооң орулгазы 90 хуу өскөн, а дүктүн орулгазы чүгле 10 хуу. Россиянын чамдык хой ажылынга өөрөнгөн, негелде-байдалы таарымчалыг республикаларына эъткир-дүккүр угланышкынын хойларны өстүрери көрдүңүп эгелээн. Россиянын чамдык девискээрлеринде агаар-бойдустун байдалы, ылаңгыя кышкы үеде сооктун күштелишкени 40-45 градус чедип турар. Ынчангаш кышкы үеде дүктен кылган чылыг хелтер негетинип келир.

1947-1948 чылдарда хой ажылынга хайнактаашкын ажылы кидин түлүк чоруп, Тываның бүгү девискээринге, ол хамаанчок агаар-бойдузу дошкун Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннарына чартык чинге дүктүг цигай породагы кошкарларны төрүүр коданнарга салган. Бо ниити хайнактаашкынын четпес чүүлү — Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдузун херекке албааны, чурт девискээр аайы-биле мал чөмнөринин курлавырларын четче өөренип көрбээни, колхозтарга четчир санныг селекционер-зоотехниктерни белеткеп, өөредип албааны, дайын соонда Тыва күрүне эки-ле оңгарылбаан база партия обкому болгаш Министрлер Чөвүлелинин үндүргөн айтышкынын шын, шын эвес-даа болза, албан күүседир турган... А чогум хайнактаашкынын канчаарга эки түңгелди бээр турганын ынчаш? Аңаа Х.Т. Чымбаның харыызы мындыг: «Уксаажыдылга ажылын баштай тараалан төп районнар Би-Хемниң «Өвөк», Тандынын «Элегес» дээн ышкаш совхозтарга чинге дүктүг породаның хайнактарын өстүрүп алгаш, оларны бүгү талазы-биле шенеп-шилип тургаш, арыг тыва хойнуң азы иезинин ханын дээзэн эки шынарларын чидирбээн хайнак кошкарларны тыпкаш, ам-на оларның үрө-төлдөрүн бүгү Тываның девискээринге чоорту өстүрүп болур турган. Ынчалза-даа Өвүр кожуунун Саглыг, Мөңгүн-Тайга кожуунун

тургузуп, ону уштап-баштаарына Х.Ч. Кудуркпай, М.О. Доржулдай, Б.С. Кошкар-оол, Шожун Кыргыз, А.Д. Шаалы дээш, оон-даа хөй удурткучулар хамааржыр.

Хой ажылын сайзырадырынга, ооң баш санын өстүреринге үлүг-хуузу кирип чораан Социалистик Күш-ажылдың маадырлары Ооржак Лопсаңчап, Кандан Үрүле, Монгуш Чола, Ооржак Дажы-Намчал, ат-алдарлыг малчыннар Максим Сувандин, Доржу Иргит, Осурбай Монгуш, Миче-оол Донгак, Санаа Шалык, Иван Данзурун болгаш оон-даа өске чүс-чүс хойжуларны адаары чоргааранчыг.

Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунуң (2006 чылда 60 харлаан) доозукчуларындан хөй специалистер Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчылары болгулаан. Ук техникумну дооскан агрономнар, чер тургузуунун инженерлери, зоотехниктер, мал эмчилик, экономистер, бухгалтерлер болгаш оон-даа өске тускай эртемниглерниң ажылын чон улуу-биле үнелээн болгаш ам-даа үнелеп чоруур.

Оларның чижээнге: ук техникумунун бир дугаар доозукчузу Дунгар Дунгарович Лаас-оол 1970-74 чылдарда Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызынын сайыды чораан, Даржаа Куулар — полковник, ТР-ниң Иштики херектер яамызынын улуг истекчизи, Т.А. Стал-оол — Чаа-Хөл кожуунун комсомол райкомунун, Барыин-Хемчик кожуунун партия райкомунун бирги секретарына, ТР-ниң Айыыл чок чорук комитетинин оралакчы даргазы чораан, көдээ ажил-агый эртемниг киндидады Хайын Васильевич Ензак Тываның агроуниверситетинге башкылап чораан, ол ышкаш ТР-ниң көдээ ажил-агыйын алдарлыг ажилдакчызы Уфа Чамаевич Чавынчак...

Бо бижип оорарым чүүлүмнүн кол маадыры — Хураган-оол Чымба ук техникумунун ийги доозукчузу, мал эмчизи, эртемден

Өрттен артпас

От... Кижилер ону канчаар үндүрүп ап болурун өөренип алган, өрттүн айыыл чок чоруун дүрүмнерин сагып турар таварылгаларда ол дыңнангыр. Амгы эртем-депшилгелиг үениң кижизи, эртем-билег болгаш күчүлүг техника-биле чепселенген болгаш, бо халапты чагырып ал шыдапкан. Ынчалзажок отту сула салыр болза, бир эвес бо айтырыгга кичээнге чок болур болзувусса — айыылдан чайлаас бис.

Часкы-чайгы үе өрттен эң-не айыылдыг үелер деп санадып турар. Чогум-на бо үелерде өрттер малчын турлагларга, чуртталга бажынарынга, мармаган кажааларына, арга-арыгларга, ховуларга өөскүп үнүп турарын хөй чыл дургузуңуң

хайгааралы көргүскөн.

Амгы үеде республиканың барыин талазында болгаш мурнуу талазында чамдык черлерде хар чок болганындан база хүндүскү үелерде агаарның чылыг бооп турарындан болгаш чаасчарның эвээжээнинден арга-арыгның өрт айыылдыг үезинде өрт айылынын байдалы кончук нарын болуп турар. Өрт айылынын клазы бедик болгаш онза бедик деп баш бурунгаар медээлерден билдинген.

Хөй чылдарның хайгаараашкыны болгаш бойдуз-климаттын онзагай байдалдарынын көргүскени-биле алырга, арга-арыг болгаш хову өрттеринин баштайгы чалгынын май айда манаары чугула. Бо үеде кургаг болгаш хаттыг агаар арга-арыгга кывар мате-

риалдарның дүрген кургаарына салдарлыг болганы-биле өрт өөскээн черлерден оон тарап-нептерээр черлерин улуг хемчээлдиг шөлдери шыва аптарынын айылын тургузар. Май айынын ортан үезин арга-арыг болгаш хову черлерге өрт өөскүп болур айыылдың шыпшымын үези деп санап турар. Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Улуг-Хем болгаш Барыин-Хемчик кожууннарга өрт айылынын үези эрте эгелээр болганы-биле ук кожууннарның арга-арыг ажил-агыйлары ынаар онза кичээнгеини улгаттырары чугула.

Арга-арыг, хову өрттеринин ийги чалгыны июнь эгезинде болгаш июльда келир, кургаг болгаш изиг агаар база чаасчарның чогу ол үеде өрттерниң

өөскүп үнеринге салдар чедирер, оон аңгыда тодаргай рольду кижилер база ойнаар, ол үеде чурттакчы чоннун аргаже кирери көвүдээр. База үшкү чалгыны — август-сентябрь айлар, күскү көдээ ажил-агый ажилдарын чорудуп турар, массалыг дыштанылгалар болгаш бойдусче чоннун хөй үнер үелери.

2007 чылда республиканың кожа Моол-биле кызыгаарлашкан кожууннарына өрттер өөскүп үнүп болурун баш бурунгаар медээлер берип турар. Ол дээр, Тес-Хем кожуунда Убса-Нур ыйгылаажы, Өвүр кожуунун Борашай, Эрзин кожуунда Тере-Хөл чоогу.

Өрттерни баш удур болдурбас, чоннун кадыкшылын болгаш амы-тынын кадалаар, материал-

дыг үнелиг өчүнү база арга-арыг фондузун камгалаар сорулга-биле, оон аңгыда тус чер бот-башкарылга органнарын, ямыларны болгаш ведомстволарны, өчүнүң бүгү хевирлеринин бүдүрүлгелер болгаш организациялар удурткучуларын база хамаатыларны боттарын хоорайларны болгаш чурттакчылыг черлерин болгаш арга-арыгны өрттерден камгалаарына хаара тудары-биле ТР-ниң ХК болгаш ОБ агентилели апрель 1-ден 30-ге чедир республиканың девискээринде өртке айыыл чок чоруктун айын чорудуп турар.

Евгения КОНСТАНТИНОВА, ХК болгаш ОБ агентилелин чалгыны метеоология болгаш прогноз кылыр девискээр төвүнүн начальниги.

зоотехник, улаштыр Москваның А.К. Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязын дооскаш, Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый продукцияларын күрүнеге садар болгаш шынарын хынаар күрүне инспекциязының оралакчы даргазынга үр чылдарда ажылдал чораан. Хөй санныг мурнакчы, депшил-

1990 чылда ол сан 2,1 кг болган.

Республиканың бүгү ажил-агыйларында бар хойларның иштинде уксаазы экижий берген хойларның саны 1970 чылда 495,5 муң баш азы 74 хуу, 1990 чылда 569,3 баш азы 67,8 хуу болуп турган.

Тыва чон шаандан бээр малын чайлагладыр, чайлагга мал эки се-

хураганнарны 12-18 ай назылыг турда эдержилгеге кирирге, боттары-даа, хураганнар-даа чедишкен, улуг мөгө-шыырак болур. Хойларның боос чоруур үези 5 ай, а чаш хураганнарның эмиг эмер үези 3-4 ай үргүлчүлээр. Хойларның ортумак назыны 10-12 чыл, а ажил-агыйга ажыктыг орулгалыг

герип алып турган. Ак хойларны шилип алган чылдагааны - ширтектерге, өгнүч чамдык каасталганыга ак дүк чугула херек. Кара дүктен кидис идиктер өйүп кедер.

Каа-Хем, Бин-Хем, Таңды, Улуг-Хем кожууннарның чамдык суурларынга орус чон чурттап чораан болгаш эвээш санныг кара хойларны естүрүп чораан. Ак дүктү кара азы бора кылдыр будувас болза, кидис идикке ак дүк таарышпас болгай.

Республиканың өске кожууннарнында колдуунда Тываның кыска чаглыг кудуруктуг хойлары бар. Олар ортумак мага-боттуг, чер одарынга аажок таарышкан. Чылдың кайы-даа үелеринде чер одарладыр, кыштың 40 градус ажыг соогунда безин чер одарынга чаңчыккан, изиг ховулуг болгаш даштыг даглыг одарларга таарышкан, аажок шимченгир, дошкун хойлар. Даваннары быжыг, шын туруштуг, бьжыг караңгайларлыг, узунумаар дурт-сынныг, делгем хөрекерлиг, чаглыг таңдаш, кыскажак кудуруктуг.

Хойларның хөй кезин кара баштыг, сарыг чаактыг, кара хөректиг ак (75%) кошкарларның ортумак деңзизи 75-90 кг., кыс хойларның 43-50 кг. Төрүүр чүс баштан 104-110 чедир хураганнарны ап турар.

Хой ажылынга чаартылгалар Шаг-шаандан бистин ада-өгбелеривистиң шилип өстүрүп каан хойлары чер-чурттуң агаар-бойдузунга таарышкан, эки талаларлыг хан уксаазын чидирбес. Бо дээрге селекция ажылының кол сорулгазы.

Хой ажылында уксаажыдылга ажылын экижидер талазы-биле мындыг аргаларны ажыглап турар:

арыг уксаа-биле бот-боттарынга эдержилгени чорудары; элээн каш (2-3) уксааны эдержилгеге ажылаары;

бот-боттарынга дөмейлешкек ийи аңгы хевирниң малдарын эдериштерери (гибритация). Чижээ, элчиген биле чылгы малды, сарлык биле инектерни, аргар кошкар биле азырал хойларны, те-чуңма биле аал өшкүлерин эдериштирген арганы гибритация дээр.

1928 чылда новокавказ уксаалыг 25 баш кошкарны, 1931 чылда ол-ла уксааның 250 баш кошкарын садып эккелгеш, чаа тургустунган күрүне ажил-агыйларынга болгаш Теве-Хаяның үлегерлиг дуржулга станциязынга тус-тузунда хувааган.

Оон эгелээш-ле Тыва чериниң агаар-бойдузунга, одар-белчиринге таарышкан, үе-дүптен бээр ада-өгбелеривистиң өстүрүп чорааны, бөдүүн дүктүг хойларынга улуг мага-боттуг, эъткир, дүккүр уксаалыг кошкарларны эдериш-

тирип, хайнактаашкын ажылын херек кырында чорудуп эгелээн. Бо ажил дайын чылдарында кезек соксааш, 1946 чылдан эгелээш, ветеринария эртемнериниң кандидаты И.Д. Кызыл-оол баштадыр тускай эртемниглер С.С. Сонам, А.Г. Тютина, Соболева, Ушаков, Ф.Ш.Х. Сеглеңгей, Бабы, Шөм-Фл.Ш.Х. Кыргыз, Монгуш Лайзаа дээш, оон-даа өскелер ажил-агыйларга чоруткан.

Хайнактаашкын ажылын чорутканының түңнелинде бирги, ийги салгалдардан эгелеп хайнактарның дүгүнүч шынары, бот-деңзизи улгадып, экижип эгелей берген. Хайнак хойларның бүгү көргүзүлгөр талазы-биле эң эки көргүзүлгөрүн Эвүр кожууннун «Торгалыг» колхозу чедип алган. Ынчангаш 1960 чылда Тываның хойжуларының бирги конференциязы «Торгалыг» колхозунга (кол зоотехниги ынчан Монгуш Лайзаа турган) эрткен.

1962 чылда Теве-Хая дуржулга станциязын Таңды кожууннун Сосновка суурга турган «Красный партизан» совхозтуң баазазынга көжүрүп эккелген. Оон эгелээш, «Сосновское» көдээ ажил-агый дуржулга станциязы Тывага көдээ ажил-агыйны сайзырадыр, ону нептередириниң эртем-практиктиг төвү болу берген. Республиканың уксаажыдылга станциязы Кызыл хоорайга ажыттылган, ол станцияның салгыларын Чадаана хоорайга база Самагалдай суурга ажыткылаан. Агаар-бойдузу дошкун Мөңгүн-Тайга, Тере-Хол, Тожу кожууннарга безин чартык чинге дүктүг цигай породагы кошкарларны төрүүр коданнарга салган. Тыва хойларның уксаазын бир янзы сайзырадыр сорулга-биле баяд (Моолдун Убса аймаандан эккелген) кошкарлар-биле Көдээ ажил-агый яамызы баяд-тыва хойларны хайнактаар сорулганы салып эгелээн.

Ада азы иезиниң эң эки талаларын ажыглаан арга-биле (линиялыг эдержилге) алган салгал хураганнарның аразындан тергин эки көргүзүлгү, улуг мага-боттуг, ук черниң агаар-бойдузунга таарышкан уксаа салгалдарны шилип ап тургаш, бо ажилды калбартса кончук эки деп, Х.Т. Чымба сүмелеп турар.

Хой ажылының Тывага экижиригге, хойнуң баш санын көвүдөдиринге, продуктулуун өстүреринге Х.Т.Чымбаның «Хойлар» деп ному кончук чугула, хойжуларга кончук өөредилгил, ажыктыг.

Зоя ДОНГАК,
ТР-ниң Чогаалчылар, Россияның Журналистер эвилелдериниң кежигүнү, эмчи.

Хураган-оол

гелиг малчыннарның, удуртукчуларның, зооветеринарлыг специалистерниң билдилгил ажилдаанының түңнелинде шээр малдан, ылаңгыя хойлардан алып продукцияларының нити хемчээли дыка көвүдээн, ооң шынары экижээн.

1970 чылдан 1990 чылга чедир мал эдидиниң, дүктүң деңгели улугла өскерилге чок, өй-тавында болуп турган.

Уксаажыдылга ажылын сайзырадыр, хойнуң эът, дүк продукцияларын көвүдөдир дээш хой ажылынга янзы-бүрү чаартылгаларны чорудуп турган. Чижээ, сакманныг арганы номчукчулар тактыр боор. «Сакман» дээрге казах сөстөн укталган «үүрмек, эвээш, үскен мал» дээн уткалыг сөс. Малдың чаш төлүн менди камгалап алып дээш төрүүр коданнарга сакманныг азы 20-30 баш чаш хураганнарлыг хойларны азыраар бир кижини быжыглап турган.

Хойнуң төрүлдезиниң хуусаазын чурт-девискээр аайы-биле агаар-бойдус, чем-курлавырдан хамаарыштыр чорудуп турган.

Тываның Сельстрой азы Тыва көдээ тудуг эргелели колхоз, совхозтарга хой кажааларын, электри тогу-биле ажилдаар ханы кудуктарны, кыштаг бүрүзүнге электри чырыын чедир кылып турган.

Тываның доктаамал үндүрүп турар солун-сеткүүлдеринге, радио-телевидениеге хойжуларның чедишкенин, амыдырал-чуртталгазын, зооветеринарлыг кичээлдерни, дуржулга солчулгазын үргүлчү чырыдып турган. Ылаңгыя радиого «Хойжуларның радиостанциязы», «Шын» солунга «Хойжуларның булуңу» деп рубрика доктаамал ажылдал турган.

Дыка хөй хойжулар ССРЭ-ниң, РФ-тиң депутаттарынга депшиттирип, орден-хавыялар-биле шаңнатканнар.

Күрүнеге саткан хой-өшкүнүн ортумак дириг деңзизи 1970 чылда 40 кг турган болза, 1990 чылда 42 кг четкен, 1970 чылда бир хойданна 2,3 кг дүк кыргып алган болза,

мирип алырга, байырлаар чаңчылдыг. Ылаңгыя шээр мал көктүг-шыктыг тайгаларның өттүг, суглуг сериин чайлагларынга эки семирп алгаш, күскү одарларга келгеш, ажыг чыттыг чашпаннарны, хову кулчазын аажок чиир. Ол ажыг чашпаннар, агы-каңгылар, кулча шээр малдарның шык отбиле кады чип алган кыжа курттарын өлүр хораннааш, ижин-шөйүндүзүнден оларны тоолгадып үндүрүп турар. Шап ынчаар кандыг-даа дириг амытаннар янзы-бүрү бөдүүн аарыглардан боттарын камгалап алып арга-хоргазын ажыглап турарлар.

Мынча чурттап келгеш, хойнуң ижин-шөйүндүзүнүң хемчээлин билбес болдум. Бо талазы-биле номчукчуларга солун боор дээш Хураган-оол Чымбаның чугаазындан кыска допчулалды киридим:

— Өске малдарга көөрдө хойнуң ижин-шөйүндүзүнүң хемчээли хөй. Хойларның шөйүндүзү мага-бодун 30 катап долгандыр куржалтар, инектиң шөйүндүзү 20-22 катап, хаванның — 12 катап, чылгы малдың 15 катап куржалыр. Чумурну — хан кударны — хойнуң кол хырны деп санаар, чүге дээрге бестиг-баарзыктың чулуу-биле баарның өт сары холушкан соонда чумур чемни төнчүзүнге чедир хайылдырып, тускай бүдүмелдер кылдыр хуулдуруп турар. Улуг хырын, кергик, саргыяк олар ферментилер, ажыктыг бактериялар болгаш өске бүдүмелдер-биле кургаг чемни шыгыдып, организмге ажыктыг крахмал, сахароидтерни, витаминнерни, хөй янзы чем клеткаларын тывылдырып турар.

Хойларның база бир онзагай чүүлү болза, аажок эрте, 5-6 айлыг кыс хураганнарның эдержилгеге кирип турары. Хураганнарны ол хире чаш назынында эдержилгеге кириптерге, төрүпкөн соонда, оларның нити өзүлдези соксап, өспөйн барганындан бичин деңзилиг, ылбай-чыкпак хойлар болур. Ынчангаш Х.Т. Чымба мынчаар сүмелеп турар: аныяк кыс

үези 6-8 чыл.

Агаар-

бойдузу-

нуң бай-

далы-би-

ле болгаш

экономиказының

шаа-

биле делегейниң

бүгү чурттарында

600 ажыг порода-уксаалыг

болгаш хан-төрөл аайы-биле

экижий берген бөлүктүң хойларын

өстүрүп турар.

Тыва чон шаг-шаандан бээр

хой малды өстүрүп, хумагалап

чораан. Хой кежи соок эрттирбес,

чылыгыны мага-боттан белен

үндүрбес боорга, хой кезинден

кышкы, часкы, күскү ой тоннарны,

чылыг бөрттерни, хол хаптары

дээш амыдыралга чугула херек

хеп аймаан даарап кедип чораан.

Бир хойдан ортумаа-биле 1,3-1,8 кг

дүктү кыргып алгаш, өг кидизи, эн-

чек-чоорганнар, кидис уктар бол-

гаш өске-даа хеп аймаан кылып

чораан. Хой эдидинден чүзүн-бүрү

чемнерни белеткеп кылып чораан.

Хойнуң судундан кылган ак чем

аймаа кедергей-ле амданныг.

Чылдың-на Мөңгүн-Тайга кожуун-

да Тамара Салчаковна Тондарның

удуртканы өөреникчилери чайгы

дыштанылгазында хой саап, хойт-

пак-тарак, ааржы-курут, эжегей,

өреме дээш, оон-даа өске ак чем

аймаан кылгаш, уруглар албан

чемлеринге садып-саарып турар.

Ол өөреникчилерниң дуржулгазы-

биле хоюн сагбайн турган хой-

жулар безин саап эгелээнин Мөң-

гүн-Тайгага чорааш, көргөн мен.

Мында кадыка ажыктыг ак чем

аймаандан аңгыда уругларны

күш-ажыл-биле кижизидип, келир

үениң хойжуларын белеткеп тура-

ры өске кожууннарга база өөре-

диглиг деп бодаар мен.

Тывалар үр үениң иштинде

хойларны шилип, экилерин, ийис-

тээр хойларны, кара баштыг,

сарыг чаактыг, кара хөректиг

хойларны, кошкарларны шилип,

арттырып ап чорааннар.

Кыш ашпас хире кырган-ди-

жең хойларны күзүн семис турда

кышкы чемге ажыглаар дээш дө-

үези 6-8 чыл.

Агаар-

бойдузу-

нуң бай-

далы-би-

ле болгаш

экономиказының

шаа-

биле делегейниң

бүгү чурттарында

600 ажыг порода-уксаалыг

болгаш хан-төрөл аайы-биле

экижий берген бөлүктүң хойларын

өстүрүп турар.

Тыва чон шаг-шаандан бээр

хой малды өстүрүп, хумагалап

чораан. Хой кежи соок эрттирбес,

чылыгыны мага-боттан белен

үндүрбес боорга, хой кезинден

кышкы, часкы, күскү ой тоннарны,

чылыг бөрттерни, хол хаптары

дээш амыдыралга чугула херек

хеп аймаан даарап кедип чораан.

Бир хойдан ортумаа-биле 1,3-1,8 кг

дүктү кыргып алгаш, өг кидизи, эн-

чек-чоорганнар, кидис уктар бол-

гаш өске-даа хеп аймаан кылып

чораан. Хой эдидинден чүзүн-бүрү

чемнерни белеткеп кылып чораан.

Хойнуң судундан кылган ак чем

аймаа кедергей-ле амданныг.

Чылдың-на Мөңгүн-Тайга кожуун-

да Тамара Салчаковна Тондарның

удуртканы өөреникчилери чайгы

дыштанылгазында хой саап, хойт-

пак-тарак, ааржы-курут, эжегей,

өреме дээш, оон-даа өске ак чем

аймаан кылгаш, уруглар албан

чемлеринге садып-саарып турар.

Ол өөреникчилерниң дуржулгазы-

биле хоюн сагбайн турган хой-

жулар безин саап эгелээнин Мөң-

гүн-Тайгага чорааш, көргөн мен.

Мында кадыка ажыктыг ак чем

аймаандан аңгыда уругларны

күш-ажыл-биле кижизидип, келир

үениң хойжуларын белеткеп тура-

ры өске кожууннарга база өөре-

диглиг деп бодаар мен.

Тывалар үр үениң иштинде

хойларны шилип, экилерин, ийис-

тээр хойларны, кара баштыг,

сарыг чаактыг, кара хөректиг

хойларны, кошкарларны шилип,

арттырып ап чорааннар.

Кыш ашпас хире кырган-ди-

жең хойларны күзүн семис турда

кышкы чемге ажыглаар дээш дө-

БАШКЫМГА БОЛЧУП БИЖИДИМ

Бо чылдың январь 13-те болган хөгжүмнүг байырга, бөлүк артистер «Ыраажы-кыс» деп ырыга чагыны күүсеттилер. Алдарлыг артистер: Олег Сарыгларны, Надежда Шойгуну оларның аразындан таныдым. Күүселде үезинде ырының аялгазы, сөзү-даа Эдуард Мижитти деп чарлап турду. Сүлдө бо, делгеренгей бо ырының сөзүн Константин Тоюң чогаатканы, а аялгазы Алексей Чыргал-оолду дээрзи билдингир. Артистер база ону билги дег, ону билбеске алдарлыг атка канчап төлөптиг боорул? Частырыг бе? Эдуард Мижит ону канчап тыртына бээр болду, талантызы сыстып чоруур кижини ышкажыл. Азы:

Дыдырарган кара баштыг — дэзин

Дыдырарган кара чаштыг — деп, эдипкени дээш ынчал барды

бе?

Барык чоннуу апарган ол ырының аялгазы Алексей Чыргал-оол бижээни канчап уттундура бээрил? Чыргал-оолду билбес улуг назылыг кижини ховар боор. А ол ырының автору — Константин Чанзанович Тоюң, Көп-Сөөктүн Кызыл-Дагга башкывыс чораан. Ол Тываның деңгелинге хол бөмбүү ойнаарынга тергиннерниң бирээзи. Аныяк чылдарындан артист, хөгжүмчү, онзагай шүлүкчү, башкы мергежилдин кижизи, Тываның ховар оолдарының бирээзи-дир.

Тоюң автомашина озалондаанга таваржып, 29 харлыында чырык өртемчейден электен чоруй барган. 2006 чылда ооң 80 чыл юбилейи болган. Бодум хуумда Константин Тоюңу — Тываның Лермонтову деп санаар мен. Ооң чараш ыры-шүлүктери арткан.

Салым-чаянның башкының шыжыгар туржук, анаа топтуг чугаалаан сөстери кижиниң сеткилинге уттундурбас артар, онзагай дээштиг дээрзин ынчангы чеди класс өөрүм: ам пенсионер, чогаалчы Каң-оол Чүлдүм, башкы Бичин Оптуг-оол, «Башкы» журналының редактору Николай

КАДЫКШЫН

ХАЛАС ЭМНЕР ХАНДЫРЫЛГАЗЫНДА БЕРГЕДЭЭШКИННЕР

2001 чылда мээң ачам хенертен чартыктап араанының түңнелинде 1-ги бөлүктүң инвалиди апарган. Ооң кадында шимчей албас назыдай берген кижиде чигир аары (сахарный диабет) база бар болганы илереттинген. Ынчангаш доктаамал эм-таң кырынга амыдыраар ужурга таварышкан бис. Инвалид боорда, күш-ажылдың хоочуну ачамга чиигелделер көрдүнгөн турганын билдир турган бис. Оларның арасында 50 хуу чиигелделиг эмнер-биле хандыраары база бар. Ынчалза-даа ол үеде эмчивистин бижип берген чиигелделиг рецептизин ап алгаш, аптекаларга чеде бээрге, «акша шилчидишкини болбаан, ынчангаш эмнер чок» деп хары дыңналыр. Ынчалдыр-ла эмнерни боттун каш хокшулу-биле садый алгаш, чана бээр турган бис. Чигир аарындан хүнүнү-не эм дузазы-биле камгаланыр, а ол эмнерниң өртээ база хоомай эвес. Ооң кадында чартыктап аараан кижиге чылда ийи катап эмнээшкин курузун база эрттирер. Ол эмнээшкини колдуу бажынга чорудар чүве болганда, эм-таң аймаан база бодун садар сен. Ынчалдыр каш чыл дургузунда бир айда чарыгдалдар даңзызынга «эм садар» деп эвээш эвес түң акша чарыгдалдыр одуругу тыптып келген. Чиигелде алыр эрге турган бол, ону ажыглап көрбээн бис дизе, ажырбас боор. Ол байдалга кижиге өөренип-даа каар боор чораан. Кымга-даа эвес, а чүгле ботка ынаыр апаар.

2005 чылда чиигелделерге хамаарышкан чаартылгалар эгелзэн соонда, чиигелделиг-даа эвес, а мырынай халас эмнерни холга езулуг-ла ап эгелзэн бис. Ынчан езулуг күрүнениң талазындан күш-ажыл хоочуну болгаш инвалид кижиге угланган кичээңгей билдинип келген. Харааданчыг чүүл – ону багай ачам үр-даа ажыглаваан. 2006 чылдың чазын чок апарган... Ынчалдыр халас эмнер хандырылгасынга сонургалым чиде берген. Ынчалза-даа үр үе эртпээнде, база катап ол-ла айтырыгга, бо удаада ажылымның айы-биле, катап эглип келир ужурга таварышкан мен. Бүгү Россия чергелиг чиигелделиг эмнер хандырылгасынга тургустунуп келген берге байдалдар бистин республикавыстың инвалид аарыг улустарынга база салдарын чедирген. Ынчангаш бо талазы-биле чоннун билбейн турар айтырыгларынга хары тыварын оралдажып көрээлиңер.

2006 чылдың төңчүзүндө бүгү Россия Федерациязынга чиигелделиг эмнер-биле хандырылгала белең эвес байдалга келген – чыл дургузунда чарыгдалар ужурлуг акша-хөреңги чыл ортузунда-ла төнгөн, аарыг улуска бижип берген рецептилерни хандыраар арга аптекаларда чок болу берген. Бистиң республикавыска 2006 чылда халас эмнер хандырылгасын көрдүнгөн акшаны 73 млн. 785 муң рубль ажыр чарыгдааш, өреленген. Өске регионнарда байдал база оон дээредевес – ниитизи-биле РФ-тиң деңнелинде өре 30 млрд. рубль ажып турар. Ынчангаш чыл эгезинде чиигелделиг эм хандырылгасы бергедежи берген – аптекалар эмнерни чээлиге бээрин соксаткан, аарыг улус база дүвүрөп эгелзэн. Чылда-гааны?

Бир дугаарында, аар өртектиг эм-таң негеттинер диагнозтуг аарыг улустун чиигелделиг эм-таң-биле хандырылгасынгу улуг чарыгдалдар үнгенин айтып каары чугула. РФ-тиң деңнелинге көөр болза, 2005 чылда чиигелделиг эм хандырылгасынга 50 млрд. рубль көрдүнгөн турган. 2006 чылда даңзыда кирген хамаатыларның барык чартык кезин үне берген, ынчангаш оларның үлүү ниити бюджеттен уштунган болгаш акша хандырылга 34 млрд. рубль чедир кызырылган. Бодаарга-ла, чөп-даа ышкаш – даңзыда кирген улустун саны кызырылган болбай, ынчангаш чарыгдал база эвээжээр ужурлуг. Ынчалза-даа артып калган улус – доктаамал эм дузазы негеттинип турар аарыг улус болуп турар. 2005 чылда эм-таң хереглес хамаатыларның үлүү база оларже чарыгдалдынып турган (бүгү хөреңгиниң 70 хуузу). Ылаңгыя чигир аары (сахарный диабет), рассеянный склероз, гемофилия, эпилепсия, муковисцидоз дээн чижектиг үзе эмнеттинмес аарыг улустун кадыкшылын турум байдалга кадагалап арттыраары-биле доктаамал эмнээшкин чугула херек эм-таң өртээ канчаар-даа аажок аар. Бистиң республикавыста чиигелделиг эм-таң хандырылгасынгу көрдүнгөн акша-хөреңгиниң 90 хуузу хоралыг ыжыктарлыг, бүүрек аарыг, туберкулез болгаш чигир аарыг

улустарга чарыгдалдынган. Чижээ, 3 ай дургузунда хоралыг ыжык аарыг бир кижигеле 496 муң рубль өртектиг эм-таң аймаа негеттинип турар болза, республикада ындыг аарыг 58 кижиниң шуптузунга 3 айда 28 млн. 650 муң рубль херек болуп турар. Бо-ла коргунчуг аарыгның эдилекчизи бичии уругга бир кварталда 121 700 рубль негеттинер, а эмчи хайгааралында турар онкоаарыг 39 бичии улустун шуптузунга эм садарынга 4 млн. 479 муң рубль чугула херек. Бо аарыг улустун эм чокка амытынныг артары берге дээрзи билдингир.

Дараазында бир чылдагаан кылдыр чөптүг эвес бижиттинген рецептилерни адап болур. 2005 чылда эмчилер-даа, аарыг улус-даа чоруттунуп турар ажылдың алыс ажыктыын ооң мурнунда халас эмнер албайн турганының уржуундан чедир билбейн азы бүзүрөвейн турганы чугаажок. Ынчангаш чиигелделиг рецептилер калбаа-биле ажылаттынмайн турган. А 2006 чылда аарыг улус-даа, эмчилер-даа халас эмнерниң «амданын алкан» деп болур. Ынчангаш чугула херек-даа, анаа дузалал-даа эмнерни калбаа-биле бижип кирипкенер. Аарыг улустун талазындан негелде база улгаткан. 2006 чылда Россия деңнелинге бижиттинген чиигелделиг рецептилерниң 4 дугааргызы-ла аарыгны эмнээринге чугула эвес эм болуп турар.

Чыл төңчүлөп турда, планнаттынган акшаның чедишпейн билдинип келген. Ынчангаш РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызы акша камналганын чорудар ужурга таварышкан. Ооң бир аргазы – ноябрь 1-ден эгелеп чиигелделиг эмнер даңзын кызырганы болган. Кызыр-рада аарыг улуска шоолуг-ла хереглетиңмес эмнерни ап каарын кызыткан: эмнелге чыда эмнедирде хереглетиңгер эм-таң аймаа (оларны эмнелге хандыраар ужурлуг), витаминер... Чамдык аар өртектиг эмнерни тускай эмчилер комиссиязының шиитпири-биле бижип бээр апарган. Ынчалза-даа ук өскерлишкиннер аарыг улуска дөмей-ле аар согуг болганын демдеглес арга чок. Эмчилер база белең эвес бодалганы шиитпилрээз ужурга таварышкан – аарыг улустун кады-биле чергелештир акшага камналганы база бодаар. Ынчалза-даа аарыг кижиге херек эмнер бижип бээринден эмчи кижиге канчап ойталап шыдаар деп?

База бир чылдагаан – 2006 чылда чиигелделиг эмнер алыр эргезин арттырып алган турган хамаатылар 2007 чылда ук эргезинден ойталап кааптарын шиитпилрлеп алгаш, чыл төңчүзүндө (курзалып кылдыр) диги-биле чиигелделиг рецептилер бижидип кирипкен. 2005 чылда Россияга ниитизи-биле бир айда-ла 8,5-9 млн. чиигелделиг рецептилер бижиттинип турган болза, ол-ла чылдың чүгле декабрь айында 33 млн. рецепт бижиттинген. 2006 чылда байдал катапталдынган – декабрьда 21 млн. рецепт бижиттинген. Түңнелинде – акша чедишпейн барган болгаш хөй түнүгү өрелер тургустунган.

2007 чылда чиигелделиг эм-таң хандырылгасынгу хамаарышкан байдал бистин республикавыста ындыг кончук эки эвес дээрзин демдеглеп каар апаар. Бо чылын чиигелделиг акша хандырылгасынгу эрткен чылдың бодаарга, 11 млн. 474 муң рубль хөй азы 101 млн. 389 муң рубльди чиигелделиг эм хандырылгасынгу чорудары-биле берген. Ынчалза-даа эрткен чылын аарыг улуска ойталавазы-биле федералдыг бюджеттен планнаттынган акшаны оранчок ажыр чарыгдап, 163 млн. 700 муң рубльге эм-таң аймаан чиигелделиг хамаатылар алган болза, бо чылын көрдүнгөн акшаны эрттир чарыгдалары шыңгызы-биле хорутунган. Бир кварталда эм-таң садарынче чүгле 14 млн. рубль чарыгдалдыр ужурлуг. Эрткен чылга бодаарга, ол 2 катап эвээш түң болуп турар. А чүгле онкоаарыг улуска безин бир кварталда 28 млн. рубль негеттинер дээрзин катаптап каалы. Ынчангаш бо чылын чиигелделиг эм хандырылгасынгу көрдүнгөн акша-хөреңги канчал-даа чедишпес болу берген. Бо байдалдың аарыг улуска-даа, эмчилерге-даа берге болу бергени билдингир. Эмчилер чамдык таварылгаларда аарыг улуска ойталаар ужурга таварыш, а аарыг улустун ол дээш хомудап артары билдингир.

Бо бүгү нарын айтырыгларны шиитпилрээри чүгле федералдыг яамыдан хамааржыр апарган. Эрткен чылдың өрелерин дуглаары-биле 16 млрд. рубльди берген-даа

болза, ам-даа 20 млрд. хире өре артып турар. Оон аңгыда үстүнде адаттынган хөй чарыгдалдыр аарыг улустун эм хандырылганы тускай аңгы программалар кылдыр хевирлээриниң дугайында айтырыг

федералдыг деңнелде тургустунуп турар. Ынчангаш удавас айтырыг эки кылдыр шиитпилрлеттине бээринге бүзүрөп каалыңар.

Н.САТ.

БЕРГЕЛЕРНИ АЖЫП ЭРТЕР ДЭЭШ АЖЫЛДААР

Халас эмнер алыр эргелиг чиигелделиг хамаатыларга дараазында чугаалажырывыс айтырыгның сонурганчыг болуру чугаажок. Ниитизи-биле ук айтырыг бүгү россияжи деңнелде белең эвес айтырыгларга хамааржыр. Ынчангаш бистиң республикавыска чиигелделиг эмнер хандырылгасы кайы хире деңнелге чорутунганын сайгарып көрээлиңер.

Бо чылын Федералдыг даңзыда чиигелделиг хамаатыларны халас эмнер-биле хандыраарынга көрдүнгөн акша-хөреңги, эрткен чылдың бодаарга, элзэн хөй болганы өөрүнчүг медээ болбас арга чок. Ол болза 101 млн. 389 муң рубль азы эрткен чылга деңнээрге, 11 млн. 474 муң рубль хөй. Чогум 2006 чылда ук сорулгага 89 млн. 915 муң рубль көрдүнгөн турган-даа болза, херек кырында чарыгдалдар оон оранчок хөй болган. Федералдыг даңзыга турган 21 770 кижиниң 77 хуузу халас эмнер алыр эргезин ажыглап, 163 млн. 700 муң рубль өртектиг эмнерни халас алыры-биле 213 396 рецептини бижиткен болуп турар. Чыл дургузунда бир чиигелделиг хамаатыга-ла 5363 рубль өртектиг 12 рецепт бижиттинген. Ынчангаш республикага көрдүнгөн акша-хөреңги 73 млн. 785 муң рубль ажыр чарыгдалдынган. Бо бүгү акша-хөреңгиниң 90 хуузу аар өртектиг эм-таң чугула хереглетиңип турар хоралыг ыжык аарыг, бүүрек аарыг, туберкулез болгаш чигир аарыг улустарга эм-таң садарынче чарыгдалдына берген. Чижээ, 3 ай дургузунда хоралыг ыжык аарыг бир кижиге-ле, 496 муң рубль өртектиг эм-таң аймаа негеттинип турар болза, республикада ындыг аарыг улустун шуптузунга ол-ла хуусаада 28 млн. 650 муң рубль херек болуп турар. А эмчи кижиге аарыг улуска «чок» деп шыдавас болгай, ынчангаш рецептилерниң нормадан эрттир бижиттинип турганы ол.

Кандыг-даа чугула ажыл берге-дээшкиннер чокка бүтпес-ле болгай. 2006 чылда чиигелделиг эм хандырылгасынгу ажылынга нарын байдалдар Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының чиигелделиг эмнер даңзызынга өскерилгелерни чыл дургузунда 5 катап киригени-биле холбашкан. Республикада чиигелделиг эмнер хандырылгасын боттандырып турар Ылап-ла камгаладылга фондузу болгаш «РОСТО» боттарының даңзы-биле ажылды чорудар тускай компьютер программаны ук өскерлишкиннерге дүүштүр эде тургузарынга база кезек үени чарыгдал болур. Ынчангаш эмчи ол үе дургузунда даңзыдан уштуна берген эмнерни аарыг улуска бижип берипкен таварылгалар бар. А аарыг кижиге ук рецептизи-биле оон соонда аптекадан эм ап шыдавас. 2006 чылда 1642 ындыг рецептилер бижиттинген.

Ай санында эмнелге черлери боттарының чиигелделиг хамаатыларынга бижип

бээр ужурлуг эмнериниң баш бурунгаар планнаашкынын тургускаш, аптека черлеринге чагыгны кириер ужурлуг. Оларның көвей кезини эмчинин доктаамал хайгааралында турар инвалидтер болгаш бичии уруглар болур. Ынчангаш эмчилер ниитизи-биле чогуур айда аарыг улустунга кандыг-кандыг эмнер кайы хире хөй херек дээрзин билген турар ужурлуг. Ынчалза-даа ай санында аптекаларга чагыг езугаар үндүртүнгөн эмнер чедишпейн баргылаар. Ынчангаш сонгаарлаттынган рецептилер хевирлеттинип, аарыг улус манаар ужурга таваржып турар. 2006 чылда 4426 рецепт сонгаарлаттынган.

Чиигелделиг эмнер хандырылгасы республиканың Чазааның болгаш Кадык камгалал яамызының доктаамал хайгааралында турар. 2006 чылда ук система-биле ажылдап турар 20 эмнелге болгаш 28 аптека черлериниң хыналдазы чоруттунган. Ооң түңнелдери-биле 7 эмнелге черлериниң улуг эмчилеринге доңгулдалар берген. Эрзин, Тере-Хөл кожуннарга болгаш Кызылдың муниципалдыг поликлиниказынга немей эм үндүрер пункттарны ажыткан. Даңзыдан уштунган элзэн каш янзы эм-таң аймаан республика даңзызынче кириген.

Чоруттунган ажылдың түңнелинде ниитизи-биле чоннун болгаш ылаңгыя чигир аарыг улустун өлүп-хораарының көргүзүглери чавызаан, катап эмнелге чыдар таварылгалар эвээжзэн, туберкулез аарыг чүгээр намдап, чоннун инвалид байдалче кирири эвээжеп турар. Оон аңгыда чиигелделиг хамаатыларның эм хандырылгасы 2005 чылга бодаарга, сан болгаш шынар талазы-биле оранчок бедик деңнелге чоруттунган.

Ажылдың шынарын экижидер болгаш чонга эптиг болдураары-биле, эмнелге черлерин тодарай аптекаларга быжыглаан. Эмнелге бурзуңге халас эмнерге чарыгдалар акша хандырылгасының хемчег-кызыгаарын тодарадырда хамааржыр девискээринде чурттап турар чиигелделиг хамаатыларның ниити санын, кадынын байдалын чугула алган.

Бо Програма федералдыг деңнелдин болуп турар болганда, моон сонгаар чиигелделиг эм хандырылгасынгу хөгжүлдөзи РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының хүлээп ап турар шиитпилрлеринден хамааржыр болуп турар. Ынчалза-даа республиканың Чазаа болгаш Кадык камгалал яамызы бодунун талазындан аарыг улуска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш болдунар-ла хемчеглерни ап чорудар дээрзин магадылап турар.

Бир эвес халас эмнер хандырылгасынгу хамаарыштыр айтырыксаар чүүлдериңер бар болза, тускай специалистерден **5-13-08, 3-22-04** телефоннар дамчыштыр хары ап болур силер.

МЕГЕЧИЛЕРДЕН КИЧЭЭНИЦЕР!

Сөөлгү үелерде янзы-бүрү акциялар, садыг-саарылгалар, чиигелделерге сылдап алгаш, чонну мегелеп, акша ажылдап ап турар улустун дугайында хөйну дыңнап, номчуп болур. Ынчалза-даа ындыгларның сөстөрине бүзүрөпкеш, акша-хөреңгизин мегелеп алзып алганнарның саны база хүндөн хүнге көвүдөп олурар. Февраль айда ИХЯ-ның «бүзүрөл телефонунга» келген дыңнадыг езугаар Кызыл хоорайда чурттап турар инвалид улустарның бажынарны соктап четкеш, шупту аарыглардан эмнел болур хуулгаазын массажерну садып алырын саналдап турар улус тыптып келгени билдинген. Элдеп чүве чүл дээр болза, массажер садып келген 2 херээжен кижиге боттары республиканың Кадык камгалал яамызының төлээлери бис деп таныштырган болуп турар. Массажернү өртээ 28 муң рубль, ынчалза-даа инвалид кижиге боорга, 14 муң рубльге чиигелделиг дээрзин олар дыңнаткан. Ынчалза-даа барган бажынының эzzi инвалид хамаатыда чүгле 3 муң рубль бар болганын дыңнааш, ол түнге-даа болза, бериптеринге чөпшээрешкенер.

Эки чүве чүл дээрге, инвалид хамааты ук херээжен улуска мегелетпейн барган болуп турар.

Кадык камгалал яамызының дыңнатканы-биле алырга, эм-таң садыг-саарылгасы-биле холбашкан ажыл оларда чорутунмайн турар. Ындыг акция чарлаттынмаан. Инвалидтерге хамаарышкан бүгү чиигелделер чүгле хоойлуда көрдүнгөн чурум езугаар социал камгаладылга албанын дамчыштыр чоруттунар ужурлуг. Ынчангаш бир эвес силерниң эжинер соктаан улус кандыг-бир яамының төлээзи мен деп бодун таныштыргаш, кандыг-бир чүүлду садып алырын саналдаар болза, бүзүрөвезин чонга сагындары чугула. Үстүнде айтылган херээжен улуста инвалид хамаатыларның ат-сывы, адресин бижип каан даңзы бар болганы айыылдыг. Ынчангаш инвалид хамаатылар кудумчудан келген улустан кандыг-даа эм-таң аймаа, дериг-херекселдер садып албаңар. Ол дээрге мегечилер-дир!

Каң-оол САТ арынны белеткээн.

КИЧЭАНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР! САРГЫЛАР ХАЛДААРЫНГА БЕЛЕН!

Чылыг хүннер-биле кады коргунчуг халдавырлыг аарыгларның тардыкчылары – саргылар база отпуг эгелээр.

Саргының халдавырлыг энцефалит аары – айыылдыг боорда, саргыларның кижилерге чыпшырып турар чаңгыс-ла аарыы эвес бооп турар. Республикада аңгы-аңгы аарыглар тарадып турар саргыларның ийи хевири билдингир. Аңаа саргының боррелиоз, сибирьниң саргы тиви болгаш өске-даа аарыглар хамааржыр.

Бо аарыгларның бирги демдектери соокка алзыпканда ышкыш эът изири, баш аарыыр, куску келир, кустуртур. Энцефалиттиң демдектери вирустуг саргы ызырган соонда, ортумаа-биле 12-14 дугаар хонуктарда көстүп эгелээр. Аарыгның баштайгы хонуктарында мээниң чуга карттары кемдеп эгелээни илден – бурунгаар доңгаяры бергедээр, кылаштарга дөңгөк биле үтүг-чарын аразында чүстер, моюннуң сиирлери, бел кезек аарыыр болгаш арын кедергей кызып болур. Бо аарыг моюнну, холдар-буттарны билинместедип, мунчуга чедирип болур, а бир эвес тыныш болгаш нервилер оруктарынга дээр болза, өлүмгө чедирип болур. Чүглө уешаанда эмнээшкениң ачызында мунчу болгаш коргунчуг түңнелден чайлаарының аргазы бар. Ынчангаш саргыга ызырткан болунарза, дораан эмнелге-профилактиктиг албан черинге хынадынар!

Сибирьниң саргы тивиниң демдектери аарыгның 3-5 дугаар хонуктарында көстүр: кешке бизир-бизир швишкилер, саргының ызырган черинге караңгы өңүг карт тыптыр.

Март төңчүзүндө азы апрель эгезинде-ле хову саргылары тыптып эгелээр. Хову саргыларының ооргазы ак. Олар ылаңгыя апрель айда көвүдээр, май, июнь айларда чоорту эвээжеп чидер. Хову саргылары сибирьниң саргы тивиниң, туляремияның тардыкчылары.

Тайганың саргылары хову саргыларындан бичекек. Аш кыс саргылар хүрелдин өңүг боорда, ишти кызыл болур. Хан соруп алганда, ол өңү чоорту чидип куурагараш, 2-5 дугаар хонукта саргызымаар, оон куу апаар. Тайга саргылары саргы энцефалидин тардып турар.

Бөгүндө бо аарыг республиканың 11 кожуунарында болгаш Кызыл хоорайда демделеттинген. 2006 чылда саргыга ызырткан 1034 кижиниң 57-зи саргы энцефалидинден аараан. Ол көргүзүг мурнуку чылдардан көвүдөй берген бооп турар.

Эрткен 2006 чылда саргы-

ларның бар-чогун болгаш саргы энцефалиди чыпшыганның тодарадыры-биле республиканың кадыкшылга лагерлеринге, 8 кожуунуң дыштанылга черлеринге, Кызыл хоорайның парыгынга хыналданы кылган. Саргыларның саны 2003 чылдан оранчок көвүдээн. Эң ылаңгыя Чаа-Хөл кожуунуң болгаш Куран, Ишти-Хем, Марачевка, Бай-Хаак, Дүрген, Сосновка, Шивилиг, Сесерлиг, Бүрен-Аксы дээн ышкыш чурттакчылыг черлерниң девискээрлеринге, ооң чоок-кавызынга саргы энцефалиди хөйү-биле тарап болур, ынчангаш бо черлерниң чурттакчылары саргы энцефалидинге удур тарылгаларны баш удур кылыры чугула.

Кызыл хоорайның парыгында тайга саргылары чок болган, чүгө дээрге ол сибирьниң өске хоорайларының улуг-улуг тайгалар-биле тудуш парктарынга бодаарга, аңгы ортулукта турар болгашында бо вирустуг дамчып, өзүп көвүдээринге таарымчалыг делгем арга-арыг шыгы чок. Енисейниң суу үерлеп турар үеде парктын девискээриниң сугга алзып турары база 3-7 чыл чурттаар саргыларның өлүп хораарынга салдарлыг.

Дыштанылга черлериниң, майгының лагерлериниң, кадыкшылга лагерлериниң турар черлери саргы энцефалидиниң тарап болгу дег черлеринде азы ооң чоогунда турар. Ынчангаш элээдилер болгаш бичи уруглар ортузунга саргы энцефалидин болдурбас сорулга-биле «Тыва Республикада Гигиенаның болгаш эпидемиологияның төвү» чыл санында чайгы лагерлерге саргы энцефалидинге удур аштап-арыглаар хемчеглерни чорудуп турар. Ооң түңнелинде сөөлгү 10 чылда лагерлерге саргы энцефалидинден аараан чаңгыс таварылга бүрүткеттинген. Ол саргы лагерде мал тудуп турар лагерь таңныылдарының малындан тараан чадапчок.

Бо чылын база ооң мурнунда ышкыш саргыга удур аштап-арыглаар ажилдар чорутунар, профилактиктиг хемчег алдынмаан чайгы кадыкшылга албан черинге ону ажыдарының чөпшээрелин бербес.

Саргы энцефалидинге удур профилактиктиг эң кол хемчег – тарыышкын, ол кижини бо айыылдыг аарыгдан камгалап болур. Тарыышкын ийи кезектен тургустунар: биргизин үзүп, ийгизин чазын хову-шөл үнеринге чедир 2 неделя артканда сыкыртып тарыыр. Чазын баштайгызын сыкырткаш, бир ай болганда ийгизин тарыырын база чөпшээрел турар. Оон соонда бир чыл болганда ревакцинация кылып болгаш

тарыышкынны 3 чылда бир катап чорудар.

Бо хүнге чедир тарыышкынны чазын халас кылып турган болза, тарыыр эм садып алырынга акша-хөреңгиниң чедишпезин барымдаалааш, онза айыылдыг бөлүктерниң ажилдакчыларын (арга даамалдары, аңчылар, орук ажил-агыйы, харылзаа чери, хову-шөлдерниң ажилдакчыларынга) ажил берикчилериниң күсели-биле тарыырын планнап турар.

Саргыдан канчаар камгалаңып болурул?

Бир-ле дугаарында хепти шын кедери чугула. Хөйлеңни чүвүр иштинче, чүвүрнүң хончузун ук иштинче сугар, чең аксы биле моюндурдук эътке так чыпшыр чорааны дээр. Силерниң-биле кады чоруур ыт, дисти даады хынап көрүнер. Дача, бажың девискээринге хөй бок, аш-чем артынчызы тургуспаңар. Ол бүгү саргы тардыкчылары – хээкчилерни хаара тудар. Херим иштиниң сигенин кескеш, кургадып турар, а күзүн дүшкен бүрүлери база кургап каан сигенин арыглаар. Ажил кылып тура, 20-30 минута болгаш-ла идик-хевиңерни чүгүртү хынаңар. А кежээ идик-хевиңерни ишти-даштын, сыгыгларын, даарашкыларын, кармактарын шултузун хынааш, балконга азыңар. Эң ылаңгыя баш дүгүн катап-катап хынадыңар. Саргылар коргудар реппелентилер («Претикс», «Репелент») ажыглап болур.

Саргыга ызыртканда, чүну канчаарыл?

Саргыны оваарымчалыг адырар. Ызырган черни йод азы спирт холумактыг препарат-биле аштаар. Саргыны бичи өл хөвөң азы сиген суп каан савага суккаш, вирусологтуг лабораторияга (Калинин, 116) ызырткан соонда, 1-2 хонуктан орайтатпайн эккеп, саргы энцефалидинге хынадыр.

Йодантипирин деп эмни садып алгаш, ооң хавының иштинде чурму езугаар ижер. Йодантипириниң четпес талалары хөй, ону 12 харга чедир уруглар, иштиг азы уруг эмзирип турар херээженнер, бес, бүүрек, баар аарыг улус ижил болбас. Оон аңгыда иммуноглобулин деп эм бар. Бо эмни саргыга ызырткан, 12 хар четпээн уругларга Кызыл хоорайның уруглар поликлиникаларында сыкыртып турар. Суббота, улуг-хүн болгаш байырлал хүннери база кежээки үелерде халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге уругларга салдыртып ап болур.

Светлана СЕЛЕЗНЕВА, Россияның Хереглекчилер хайгааралының ТР-де эргелелиниң эксперт-специализи.

ЮБИЛЕЙИҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ававыс **Люся Сувур-ооловна ТЮЛЮШ** апрель 4-те 50 харлаан. Ававыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, чаагай кадыкшылды, аас-кежики, чедишкениннерни сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Алдын хүннүг өртемчейге
Апрель ай эгезинде
Чырык черге төрүттүнгөн -
Чылда чаңгыс байырлалың.
Кайгамчыктыг хүнүң болур
50 харлаан юбилейде
Амыдырал-чуртталгаңга
Аас-кежик, өөрүшкүнү.

Каң дег быжыг кадыкшылды
Дөгеревис күзээр-дир бис.
Ажы-төлүн, бистерлерниң,
Аразынга ам-даа хөй чыл
Чурттаарыңны күзеп ора,
Сеткиливис ханызындан
Черге чедир мөгөйдивис.

Уруглары, өөнүң ээзи, кенни,
күдээзи, уйнуктарыңдан.

Хүндүлүг **Татьяна Антоновна!**

Силерниң 50 харлаан чырыткылыг байырлалыңарда өөрүшкү-маңнайны, быжыг кадыкшылды, узун назынны күзеп, өг-булеңерге, ал-бодуңарга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирдим!

Силерниң чалыы чораан назыныңарда кыптыгып чораан отчугажыңар ам-даа уламчылап чоруур, езулуг комсомолчу овор-хевириңер, бүдүжүңер хевээр арткан-даа. Удуртукчу ажилдарга ажилдап чорааш, Тожу районнуң хөгжүлдөзи, улус аразынга быжыг эп-чөптүг чорукту ханыладыр дээш үнелеп четпес улуг салыышкынны киригеннерниң бирээзи силер. Дараазында одуругларны дунмамга бараалгаттым:

Чырык черге чаяттыңан хүнүңден бээр
Чылдар шуужуп, бежен чедир чыскаалыпкан.
Төрүттүнгөн хүнүң-биле, ынак дунмам
Төрээң чонум өөрүшкүзүн сөңнөп ор мен.

Угбазы **Бораан Кунаан-ооловнадан.**

Бистиң эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Сандый-оол Колович** бо хүннерде 65 харлаан.

Төрүттүнгөн хүнүңер-биле изиг байыр чедирбишаан, каң дег кадык, ажы-төлүңер, уйнуктарыңар аразынга бүдүштүг бооп, чагыг-сүмөңерни берип, ам-даа узун назылап чурттаарыңарны күзедивис.

Уруу, оолдары, келиннери, уйнуктары.

Кажан? Каяа? Чүү?

Мани хүртүнү комплексче кириер

Кызыл хоорайда **Арат шөлүндө Мани хүртүнүң тудуу эрткен күзүн доозулган даа болза, бо хонуктарда ында каасталга талазы-биле чамдык чедир кылдынмаан ажилдар чылыг хүннер келгени-биле катап эгелээн.**

Шөлду каастап турар чүдүлгө хүртүзүнүң тудуунга эрткен чылын нититизи-биле 641 муң рубль чарыг-даттыңан турган. Ону республиканың чонуну, албан, бүдүрүлгө болгаш нититиниң кеменилге черлериниң, организацияларның, банкыларның, күрүне болгаш муниципалдыг албан черлериниң өргүл акшазы-биле туткан. Ол ышкыш 18 бүдүрүлгө чери тудуг

материалдарын, хоолайларны, арматураны, цементини, автотранспортту, кывар-чаар материалдарны дээш, өске-даа чүүлдерни халас берген.

Бо чылдың март 25-ке чедир чондан өргүл кылдыр немей 90 муң рубль кирген. Ол акшаны гранит калбак даштар салган С.В.Сальниковтун бригадасынга төлөөн. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир кылдыңан янзы-бүрү ажилдарга өре ам-даа 146 муң рубль болуп турар.

Бо хүннерде Мани хүртүнү «Арат шөлү» комплекстиң составыңче кириери-биле документи-лерни долдуруп турар.

Хүлер медальдарны чаалап алганнар

Март 23-27 хүннеринде Москвага Россияның Инвалидтериниң 1-ги спартакиадазы болуп эрткен. Эр кижилер аразынга хостуг хүрешке Тывадан 4 мөге барып киришкен.

Оларның тренери Буян Биче-оолдун чугаазы-биле алырга, республиканың мөгелери багай эвес хүрешкеннер: 55 кг-ге Омак Керткей биле Шолбан Сотпа, а 74 кг-ге Евгений Дүвендей үшкү черлерни алганнар.

Маргылдаага нититизи-биле 20 команда азы 80 мөге киришкен, а Тываның командазы 5-ки черни ээлээн. Команда аайы-биле бирги, ийги болгаш үшкү черлерни Сонгу Осетия-Аланияның, Бурия-

тияның, Якутияның командалары үлешкен. Дөрткү черни ээлээн Липецк хоорайның командазынга тыва оолдар база эки хүрешкен.

Тренер Буян Биче-оол республиканың дыңнаары кошкак уругларының школа-интернадындан ийи өөреникчизи – Артыш-оол Акты болгаш Айдын Донгакты эдертип алгаш, 1990-1993 чылдарда төрүттүнгөн оолдар аразынга Россияның бирги чери дээш Москвага апрель 9-та эгелээр маргылдааже бо хонуктарда айтаныпкан. Бо оолдарның кайызы-даа оон мурнунда Россия чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни ээлеп турган.

Бистиң корр.

«РОССЕЛЬХОЗБАНК» ААН-ниң Тывада девискээр

салбырының ажилдаар чери – офиси 2007 чылдың

апрель 16-да дараазында адресче көже бээрин дыңнадып тур:

Кызыл хоорай,

Тыва эки турачылар кудумчузунда 23 дугаар бажың.

Дирекция.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитител-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдөгө — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хөмчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8891. Чагыг 42.

e-mail: shyn@tyva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "ТываКредит".
Кызыл ИНН—1701008463; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле кайызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солукчу 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээни.

Хөрөңдөлүн дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агенттелөөниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетивон-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Аялтыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.